O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI

SHARQ FILOLOGIYASI VA FALSAFA FAKULTETI

TURKIY TILLAR KAFEDRASI

BITIRUV MALAKAVIY ISH

Mavzu: "Devonulug`atitturk" asarininguyg`urtilidaginashrivauningo`zigaxosliklari

Annotatsiya: Mazkur bitiruv malakaviy ishida "Devonu lug`atit turk" asarining uyg`ur tilidagi nashri va uning o`ziga xosliklari yoritib berilgan. "Devonu lug`atit turk" asari adabiy meros sifatida tadqiq etilib, Devonning o`zbekcha va uyg`urcha tarjima nusxalari qiyosiy tipologiya metodi asosida tahlil etiladi.

BAJARDI: 5220100–Filologiya (sharqtillari)

bitiruvchisi**ABDUQODIR ABDUMAJIDOV**

ILMIY RAHBAR: f.f.n.,dots. **O`ROQVOY LAFASOV**

Toshkent – 2013

Mundarija

Kirish……………………………………………………………………………
…3

I Bob. "Devonulug`atitturk" asariningo`zbektilidaginashrivauningo`zigaxosliklari

1.1.Devondaberilganturkiyso`zlarningtranskripsiyasi…………………………...9

1.2.Devondaberilganturkiyso`zlarningma`nolarihaqida………………………19

II Bob. "Devonulug`atitturk" asariningu yg`urtilidaginashrivauningo`zigaxosliklari

2.1. Devondaberilganturkiyso`zlarningtranskripsiyasi……………………………26

2.2. Devondaberilganturkiyso`zlarningma`nolarito`g`risida……………………..36

III Bob. "Devonulug`atitturk" asariningo`zbekvauyg`urtilidaginashrlariqiyosiytadqiqi

3.1. Transkripsiyadagifarqvao`xshashlikllar………………………………………45

3.2. Ma`nodagifarqvao`xshashlikllar……………………………………………48

Xulosa…………………………………………………………………………….
53

Foydalnilganadabiyotlar……………………………………………………..
55

Kirish

O`zbek tili mamlakatimizning davlat tili deb qonunlashtirilganligi xalqimizning tarixiy-madaniy hayotida katta voqea bo`ldi. Bu o`zbek xalqining hal qilinishi lozim bo`lgan birdan-bir muammolaridan edi. Chunki, ushbu dolzarb masalani hal qilmasdan turib, milliy siyosatning to`la amalga oshishi, milliy tillar haqidagi ta'limotning o`zbek tili tarixi taraqqiyotidagi rolini atroflicha, ilmiy asosda tushunib bo`lmasdi. Konstitutsiyaning 19-bandida: "O`tmishning ijtimoiy, iqtisodiy, tarixiy, adabiy-badiiy, madaniy va ilmiy merosining keng targ`ib qilish va chuqur o`rganish uchun o`zbek xalqining tarixiy-madaniy yodgorliklari asl nusxada nashr etilishi ta'minlanadi", - deyiladi.[1]

Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek, "Mubolag`asiz aytish mumkinki, fanimiz, aql-zakovat salohiyatmizning noyob va go`zal binosiga, bundan ko`p asrlar muqaddam poydevor qo`yilgan edi. Mamlakatimizning fan va madaniyati juda qadim zamonlardan yuksala boshlaganini, uning chuqur va qudratli ildizlari borligini faxrlanib ayta olamiz. U asrlar davomida o`zbek millatiga, butun insoniyatga tabiat sirlarini o`rganishda, tibbiyot, falsafa, huquqshunoslik, ilohiyot, adabiyotshunoslik va tilshunoslikda ishonchli xizmat qilib kelmoqda."[2]

Ma'lumki, umumxalq tilining ikki tarmog`i bo`lib, biri adabiy til, ikkinchisi hududlararo aholining jonli so`zlashuv tili – dialekt va shevalar. Bular doimo bir-birini to`ldirib, boyitib boradi. Adabiy tilning muhim belgilari: og`zaki va yozma shakllarga egaligi, so`z ustalari tomonidan qayta ishlangani, sayqal berilgani, ko`p taqmoqliligi, nisbatan ma`lum qonun-qoidaga, meyorga tushurilganligidir. Shuningdek, adabiy til keng ko`lamda qo`llanishi bilan ham xarakterlanadi. Turkiy, jumladan, o`zbek va uyg`ur tillarining og`zaki adabiy shakllari juda qadimiy, ko`p qirrali va eng yaqin qardosh tillar hisoblanadi. Mahmud

---

[1]A.Aliyev, Q.Sodiqov "O'zbek adabiy tili tarixidan", "O'zbekiston" nashriyoti, 1994. 3-bet.
[2]Karimov I.A."O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent. 1997. 259-bet.

Koshg`ariyning XI asrda xalq og`zidan yozib olgan ba`zi adabiy parchalar mazmunan to`rt-besh ming yil ilgarigi davrga oiddir. Ammo so`z shakli nuqtai nazardan mazkur parchalar bundan bir yarim ming yilcha burun yozma shaklga kirgan.[3]

Mahmud Koshg`ariy turkiy tillar va ularning shevalaridagi leksik boyligini to`plash uchun turmushning chuqur qatlamlariga sho`ng`ib, sinchiklab tekshirgan. Xalqning moddiy hayoti va ma’naviy boyligini bildiradigan so`zlarni ilmiy tadqiq qilgan. Natijada, Mahmud Koshg`ariy adabiy tilning qardosh so`zlarini o`lcham qilgan holda, har bir qabilaning tilidan so`z yasashga bo`ladigan to`p so`zlarni olgan va so`zlarning etimologiyasiga alohida e’tibor berib, turkiy tillarga keyin kirgan so`zlarni yozmagan. “Turkiy tillar devoni”ga kiritilgan so`z boyligi jihatidan “xoqoniya tili”ning leksikasini asos qilgan holda, hamma turkiy xalqlarning tillari uchun yaqin bo`lishini nazarda tutgan. Normal adabiy tildan o`zgacha xususiyatga ega bo`lgan o`g`uz, qipchoq va arg`u shevalariga xos so`zlarni o`z joyida izohlagan. Hatto ayrim mahallaviy so`zlarni ham (shu joyning iqtisodiy aloqadagi rolini nazarda tutib) kiritib, o`zgartirish bergan. “Turkiy tillar devoni”ga kiritilgan so`zlarning mutloq ko`pchiligi hozirgi zamon o`zbek va uyg`ur adabiy tillarida va shevalarida huddi devonda berilgandek, ba`zilari shakl yoki ma`noda biroz o`zgargan holda qo`llanilmoqda.

Leksikada shuni alohida eslatib o`tishga to`g`ri keladiki, Qoraxoniylar o`lkasida islom dini davlat diniga aylanib, yuz yil o`tkanidan keyin yozilgan “Turkiy tillar devoni” ga arabcha, forscha so`zlar asosan kiritilmagan (o`g`uzlar tilidagi ayrim so`zlarning yoki “xoqoniya tili”dagi ayrim kishilar nomlarining arabcha yoki forschaga o`xshashligi haqida izoh berilganini hisobga olmaganda). Lekin uzoq davr iqtisodiy va madaniy aloqalar natijasida turkiy tillarga kirib o`zlashib ketgan xitoycha so`zlar “xoqoniya tili” ning lug`at tarkibiga o`z so`zlari sifatida kiritilgan. Demak, yuqoridagi holatlardan shunday xulosa kelib chiqadaki,

[3]A.Aliyev, Q.Sodiqov “O’zbek adabiy tili tarixidan”, “O’zbekiston” nashriyoti, 1994. 5-bet.

“Turkiy tillar devoni” XI asrda “xoqoniya tili” degan nom bilan atalgan turkiy xalqlar mushtarak adabiy tilini asos qilgan holda yozilgan[4].

Agar til madaniyat ko`zgusi bo`lsa, xalqning moddiy, ma’naviy va madaniy saviyasi, birinchi navbatda, uning tilida namoyon bo`ladi. O`zbek xalqi o`z tillarida (bir necha alifboda) juda ko`p badiiy, tarixiy-filologik, geografik va boshqa yozuv yodgorliklarini yaratganlarki, ular o`zbek adabiy tili tarixini o`rganishda muhim ahamiyatga ega. O`zbek xalqi madaniyati tarixiy taraqqiyotida o`zbek adabiy tili ulkan ro`l o`ynagan. O`zbek (turkiy) tilida davrlar osha yozilgan badiiy, tarixiy, ilmiy yodgorliklar umumxalq tilining eng yaxshi xususiyatlarini o`zida saqlagan bo`lib, xalqimizning qadimgi madaniyartini o`zida aks ettirgan obidalar ham hisoblanadi. Bizgacha yetib kelgan obidalarni kuzatish orqali xalqimiz tarixi va tilimiz tarixiy taraqqiyotiga oid ko`pgina qimmatli ma`lumotlarga ega bo`lamiz. XI-XIV asrlarda yaratilgan asarlarning ko`pchiligi turkiy xalqlarning mushtarak merosidir. Bunga Yusuf Xos Hojibning “Qutadg`u bilik”, Mahmud Koshg`ariyning “Devonu lug`otit turk” (XI asr), Ahmad Yassaviyning “Hikmatlar”i (XI asr oxiri XII asrlar), Ahmad Yugnakiyning “Hibat-ul haqoyiq” (XII asr oxiri XIII asrlar), Xorazmiyning “Muhabbatnoma”, Qutbning “Xusrav va Shirin”, Rabg`uziyning “Qissasi Rabg`uziy”, “Nahjul farodis” (XIV asr), “Me`rojnoma” kabi asarlarni ko`rsatish mumkin.[5]

Mushtarak durdonalardan hisoblanuvchi, mashhur alloma Mahmud Koshg`ariyning “Devonu lug`atit turk” asari turkiy xalqlarning umumiy adabiy tilini ishlab chiqish va arablarga turkiy tilni o`rganishga manba bo`lishdan tashqari, tilning keng imkoniyatlarini ochib berish va nufuzini yanada oshirish uchun xizmat qildi. Devon arab tilida yozilgan bo`lib, 3 jilddan iboratdir. O`sha davr sharoitida arab tili ilm tili, fors tili adabiyot tili va turkiy til esa hokimiyat yuritish va turmushda qo`llanuvchi kundalik maishiy til hisoblanar edi.

O`zbek xalqi juda uzoq yillar davomida, har xil davrlarda turli xalqlar bilan yonma-yon va aralash holda hayot kechirib kelmoqda. Shu davr mobaynida

[4] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. مۇقەددىمە قىسمى.40-39.

[5] A.Aliyev, Q.Sodiqov “O’zbek adabiy tili tarixidan”, “O’zbekiston” nashriyoti, 1994. 10-bet.

tabiiyki, o`zbek xalqining turmush tarzida, madaniyatida, albatta, tilida bu qo`shni xalqlarning salbiy va ijobiy ta`sirini ko`rishimiz, o`z o`rnida o`zbek xalqining ham qo`shni xalqlarga nisbatan ta`sirining guvohi bo`lishimiz mumkin. Davr va muhitning ta`siri natijasida asar tili bilan zamonaviy o`zbek va uyg`ur tilllari o`rtasida birnecha farqlar yuzaga keldi. Shu bilan birga, tarixan o`zbek xalqiga eng yaqin qardosh hisoblanuvchi uyg`ur xalqi zamonaviy tili bilan zamonaviy o`zbek tilida ham hozirda birqancha farqlarni ko`ramiz. Lekin, devon tili har ikki xalq tili uchun ham asos bo`lib xizmat qiladi.

Mahmud Koshg`ariy "Turkiy tillar devoni"ni tuzishda butun turkiy tilllarga qardosh bo`lgan bir adabiy til normasi asos qilinishi shart ekanligini va arablarga turkiy tilni tanishtirishda, albatta, ana shunday vakillik xarakteridagi tilni tuzishi zarur ekanligini yahshi tushungan. Shuning uchun atoqli tilshunos lug`at uchun til materiallari to`plashga kirishgandan tortib toki uni tartiblab kitob shakliga kelguniga qadar har bir so`z va tovush masalasida adabiy til normasiga qattiq rioya qilgan. [6]

Til tariximizni o'rganishda ham katta o'rin tutadi. Shu ma'noda: "Til xalqning ma'naviy, ko'p asrlik hayotining eng to'liq va eng haqqoniy yilnomasidir" deya yozadi Ushinskiy.[7] Devondagi ayrim turkiy so`zlarni izohlashda Koshg`ariy turli sohalarga oid, ya'ni tarix, ilohiyot va geografiya kabi sohalarga tegishli qimmatli ma'lumotlarni ham berib o`tgan.

Mahmud Koshg`ariy "Devonu lug`atit turk" asari o`z asrininggina emas, balki keying davrlarning ham nodir asarlaridandir. Bu asarda muallif, bir tomondan XI asrgacha va shu asrda mavjud bo`lgan turkiy xalqlar og`zaki ijodi namunalarini jamlab, go`zal bir xazinani yaratgan bo`lsa, ikkinchidan, o`sha davrdagi yozma adabiyot namunalarini ham o`z asariga kiritib, ularning bizgacha yetib kelishiga sababchi bo`ldi.[8]

[6] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. مۇقەددىمە قىسمى. 28 – 27

[7] Ushinskiy K.D. "Ta'lim va tarbiya masalalari", Toshkent, 1959. 399-bet.

[8] Botir Valixo`jayev "O`zbek adabiyotshunosligi tarixi", "O`zbekiston" nashriyoti, 1993. 47-bet.

Solih Mutallibov boshchiligidagi tarjimonlar guruhi “Devonu lug`atit turk” asarini hozirgi zamon o`zbek tiliga tarjima qildi va 1960-yili nashrdan chiqarildi. 1955-yilda “Devonu lug`atit turk” ni hozirgi zamon uyg`ur tiliga tarjima qilish ishi qo`lga olingan va Qashqarda aka-uka Muhammad Fayziy bilan Ahmad Ziyoiy tamonidan birinchi tarjima ariginali qo`ldan chiqqan edi. 1963-1966-yillari uyg`ur sayran(tashabbuskorlar)i tarafidan “Devonu lug`atit turk” ning uyg`urcha ikkinchi tarjima nusxasi ham ishlangan edi. Lekin bu jarayonda biroz xatolik bo`lganligi sababli bu tarjima nusxalari nashr qilinmay, oxiri yo`q bo`lib ketdi. [9] Vanihoyat, 1981-yili Ibrohim Mutiiy boshchiligidagi tarjimonlar guruhi tarafidan devon hozirgi zamon uyg`ur tiliga tarjima qilinib, nashrdan chiqarildi.

Mavzuning dolzarbligi. Mamlakatimiz o`z mustaqilligini qo`lga kiritgach, milliy qadriyatlarga munosabat tubdan yangilandi. Ajdodlarimiz merosini qayta haqqoniy baholash uchun keng yo`l ochildi. Natijada qisqa fursat ichida madaniy va ma`naviy merosimizni o`rganish, targ`ib qilish, buyuk allomalar hayoti va faoliyatlarini yangicha nuqtai nazardan baholash borasida salmoqli ishlar amalga oshirildi. Mazkur bitiruv malakaviy ishining dolzarbligi “Devonu lug`atit turk” asarini uyg`ur tilidagi nashri va uning o`ziga xosliklarini yoritib berishdir.

**Mavzuning o`rganilganlik darajasi.** “Devonu lug`atit turk” ning uyg`ur tilidagi nashri va uning o`ziga xosliklari hali ilmiy muammo sifatida o`rganilmagan.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Bitiruv malakaviy ishi“Devonu lug`atit turk” asari adabiy meros sifatida tadqiq etish maqsad qilib olindi. Devonning o`zbekcha va uyg`urcha tarjima nusxalari qiyosiy tipologiya metodi asosida tahlil etish nazarda tutildi.Bu jarayonda quyidagi vazifalar belgilab olindi.

1. “Devonu lug`atit turk” asarini o`zbek tilidagi tarjimasining o`ziga xosliklarini aniqlash.
2. Devondagi turkiy so`zlarning transkripsyasi va ma`nolarini o`rganish.

[9] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. مۇقەددىمە قىسمى. 49 – 48.

3. “Devonu lug`atit turk” asarining uyg`ur tilidagi tarjimasining o`ziga xosliklarini izohlash.
4. Devonning ikki tildagi tarjimalarini qiyosiy o`rganish.
5. Tarjimalardagi o`xshash va farqli jihatlarini aniqlash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Qo`lyozma manbalarini o`rganish hozir ham bahstalab fikrlarga sabab bo`ladi. “Devonu lug`atit turk” asarining o`zbekcha va uyg`urcha tarjimalari, ularning umumiy va o`ziga xos jihatlarini tadqiq etish mazkur bitiruv malakaviy ishining ilmiy yangiligi hisoblanadi.

Tadqiqotning manbalari. “Devonu lug`atit turk” o`zbek tilidagi nashri. O`zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti. Toshkent, 1960. 3 tomlik.

مەھمۇت قاشقىرى " تۈركى تىللەر دىۋانى " شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 – يىل. 3 توملىق.

Tadqiqotning metodologik asosi va asosiy ilimiy metodi. “Devonu lug`atit turk” asarining qo`lyozma nusxasi va ushbu mavzuda ish olib borga olimlarning ilmiy ishlari metodologik asosni tashkil etadi. Mazkur bitiruv malakaviy ishida qiyosiy tipologik metoddan foydalanildi.

Tadqiqotning tuzilishi va hajmi. Malakaviy bitiruv ishi kirish, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro`yxatidan iborat. Hajmi 55 sahifani tashkil etadi.

I. Bob. “Devonu lug`atit turk” asarining o`zbek tilidagi tarjimasi va uning o`ziga xosliklari

1.1. Devonda berilgan turkiy so`zlarning transkripsiyasi

“Devonu lug`atit turk” asarini o`zbek tiliga tarjima qilar ekan, Solih Muttaliboyev shunday deya ta`kidlaydi: Biz “Devonu lug`atit turk” asari tarjimasini bizdan oldingi ikki olim: Brokkelman (asarni nemis tiliga tarjima qilib, 1928-yili Leypsinda nashr ettirgan)va Basim Atalay (usmonli turk tiliga tarjima qilib, 1939-yili Anqarada nashr ettirgan) tomonidan qilingan tarjimalarga solishtirdik. Lekin, biz o`z tarjimamizda Mahmud Koshg`ariy izohlarini to`la saqlashga intildik.[10]

Asarning o`zbek tilidagi tarjimasida matnni berishda avval arab xatida turkiy misol beriladi. So`ngra uning transkripsiyasi beriladi, undan keyin shu so`zning ma`nosi va izohi beriladi. Orada shu so`z bilan bo`g`liq biror maqol, jumla, so`z birikmasi yoki bayt kabi misollar beriladi. Misollarni berishda ham avval arab xatidagi shakli, undan keyin transkripsiyasi va tarjimasi hamda izohi beriladi. Koshg`ariyning o`zi shunday yozadi: “Men bu kitobni mahsus alifbe tartibida (ajam harflari tartibida) hikmatli so`zlar, sajlar (qofiyali proza), maqollar, qo`shiqlar, rajaz (janglarda botirlarning qahramonliklarini tasvirlovchi parchalar) va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim”.[11]

Mahmud Koshg`ariy o`z asarida o`sha davr tilining faqat fonetiksi, morfologiyasi, leksikasi va dialektologiyasinigina emas, shu bilan bir qatorda o`sha davr tilining yozuvi, orfografiyasi va orfoepiyasi masalalarini ham keng izohlab bergan.Lekin, asarda qisqa unlilar ham, uzun unlilar ham birgina shakl bilan ifodalangan. Jarangli va jarangsiz tovushlar ham birgina shaklda berilgan. Ammo, asarda yo`l-yo`lakay so`zlar imlosi va talaffuzi haqida berilgan izohlar asardagi so`zlarning har birini to`g`ri yozish imkonini beradi. Bu hol asarni bosmaga

[10]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. O’zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti. Toshkent 1960. I tom. 37.
[11]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.44.

tayyorlashlarida tarjimonlardan mahsus metod qo`llashlarini talab etardi va tarjimada shu xususiyatni saqlashga harakat qilindi.[12]

Avval so`larning o`z shakli ko`rsatilib, yonida uning transkripsiyasi berilgan. Tarjimon tarafidan asarni o`zbek tiliga tarjima qilishda transkripsiyasini kirill alifbosida berish afzal ko`rilgan. Lekin, to`liq kirill alifbosidan foydalanilmagan. Chunki, turkiy tildagi mavjud bo`lgan barcha tovushlar ko`lamini kirill alifbosi qamrab olabilmaydi. Shu sababdan transkripsiyani berishda aksar kirill harflaridan, shartli ravishda o`zgartirilgan bir qancha kirill harflaridan, bir qancha lotin harflaridan va shartli ravishda o`zgartirilgan lotin harflaridan hamda ingliz alifbosidagi “w” harfidan turkiy tildagi barcha tovushlarni to`laqonli ifodalash uchun foydalanilgan. Mahsus metod transkripsiyasida o`ziga hos harfva belgilarni tanlanishi edi. Yana shuni ta`kidlash lozim-ki, so`zlarning ma`no tarjimalari, misollardagi jumla va parchalarning tarjimalari hamda ba`zi o`rinlarda berilgan izohlar o`zbek tiliga davr taqazosi bilan kiril alifbosidan foydalangan holda tarjima qilingan edi. Biz bitiruv malakaviy ishimizni o`zbek tilida lotin alifbosidan foydalanib yozayotganligimiz sababli aytib o`tilgan kirill yozuvidagi tarjimalarni va izohlarni lotin harflari orqali o`z ishimizga kiritdik.

Mahmud Koshg`ariy asarini arab tilida yozgan bo`lib, turkiy so`zlarni ham arab alifbosida bergan.U turkiy so`zlarni arab harflari bilan berish jarayonida ba`zi ikki tilda ham bir xil talaffuz qilinuvchi tovushlarni to`gridan-to`g`ri olgan, ba`zi harflarni tashlagan va ba`zilarini esa biroz o`zgartirgan holda turkiy tillardagi tovushlarni to`liq chiqarib berish uchun o`z devonida foydalangan. Hamda ba`zi o`rinlarda esa u turkiy tildagi bir nechta tovushtarni hammasiga faqat birgina harf qo`llaganbo`lib, buni ayniqsa, unlilarda kuzatishimiz mumkin. Lekin, mazkur hollarda izohlar berib o`tgan bo`lib, ushbu sharhlar yordamida qaysi tovush ekanligini farqlab olish mumkin bo`ladi. Asarni o`zbek tiliga tarjima qilish jarayonida tarjimonlar so`zlarning tovushlari farqini transkripsiyasida to`laqonli talaffuzini mahsus harflar yordamida, ya`nimahsus metod orqali aks ettirdilar.

[12]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.38.

Mahmud Koshg`ariyning “Devonu lug`atit turk” asarini o`zbek tiliga tarjima qilishda arab xatida bitilgan turkiy so`zlarni transkripsiyada ifodalash uchun tarjimonlar tarafidan qo`llanilgan belgilarning alifbosi quyidagicha:

ب – б, п; ت – т; ر – р; ز – з; د – д; ذ – з; ژ – ж; خ – х;
ج – ǰ, ч; س – с; ش – ш; غ – ғ; ل – л, l; م – м; ن – н;
نک – ң; ک – к, г; ق – қ; ف – ф; ڤ – w; و – в; ي,ى – j;
پ - п; ه - h; أُ- o, ö, у, ÿ; اَ- a, ä, ӛ; اِ - i, ï.

Unlilar ustida ham shu xilda noaniq belgilar qo`llash mumkin edi. Chunki, asardagi unlilarni aniqlash ham ayrim undoshlar kabi qiyinchilik tug`dirardi.Lekin, tarjimonlar guruhi unlilar masalasida o`zlaridan avvalgi ikki tarjimon qo`llagan metodni optimal deya hisoblab, o`sha metodni afzal ko`rdilar. Ular qo`llagan unlilar asosida ish ko`rdilar. Faqat, Mahmud Koshg`ariy tomonidan aniq ko`rsatilgan arab tilidagi cho`ziq “**a**” harfi o`rnida “**a:**” shaklini qo`shdilar. Kitobdan foydalanuvchilar ayrim so`zlar imlosidan qanoatlanmasalar, yonidagi arabchasiga muvofiq mulohaza yurutishlari mumkin bo`ladi. Arab yozuviga xos diakritik belgi (zer-u zabar)lar qo`yishda asosiy nusxaga asoslanilgan. Ayrim o`rinlarda o`z mulohazalarimizni ham aytdik.[13]

االْ а:л – to`q sariq (ya`ni apelsin) rangdagi ipak kiyimlik; undan xon bayroqlari va amaldorlarning otlariga yopiladigan yopiq qilinadi. Shuning kabi to`q sariq rangga ham االْ а:л deyiladi.[14]

Devonda turkiy tildagi **“p”** hamda **“b”** tovushlarining har ikkisi uchun ham **“ب”** shakli qo`llangan bo`lib, tarjimonlar ularning farqini transkripsiyada kiril alifbosidagi **“п”** hamda **“б”** harflari yordamida ko`rsatib berganlar.

---

[13] “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 38.
[14] “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 110.

اَلْبْ алп– botir, qahramon; اَلْبْ يَغيدا اَلْجَقْ جُغيدا алп jaғïда, алчак jaғïда – “botir dushman bilan to`qnashganda, olishganda, yuvosh – tirishishda sinaladi” maqolidagi kabi.[15]

بَسُتْ басут–1.yordamchi, orqa suyanchiq, mehribon. 2. Yordam اُلْ مَنْكا بَسُتْ بِرْدى ол мэңä басут бэрдi – u menga yordam berdi. Har ikki so`z bir biriga yaqin.[16]

Ammo,bir necha joydagina **“p”**tovushi uchun Koshg`riy hozirda ham uyg`ur xalqi qo`llab kelayotgan**“پ”** shaklidagi harfdan foydalangan va tarjimonlar buni ham kirilcha **“п”** harfida berganlar.

اُرْپَكْ ўрпäк– hurpayganlik; tuklarning hurpayganligi (odam va hayvon).[17]

Mahmud Koshg`ariy **“ب”** bilan **“ف”** harflarining maxrajlari orasidagi o`ziga hos bo`lgan tovushni **“ڤ”** ya`ni shakli o`zgartirilgan **“ف”** harfi bilan bergan bo`lib, transkripsiyada esaushbu harf ingliz tilidagi **“w”** bilan ifodalangandir. Koshg`ariy ushbu harfni o`g`uzlar va ularga yaqin turuvchilar **“و”** ga aylantiradilar deya ta`kidlaydi. Chunonchi, turklar uy so`zini **“اَڤْ”** ӭw desalar, o`g`uzlar **“اَوْ”**ӭвdeydilar.yurklar ovni **“اَڤْ”** äw desalar, ular **“اَوْ”** ав deydilar.[18]

اِڤْرِقْ ïwpïк – ko`zacha. May ichiladigan jo`mrakli idish. Bu so`z talaffuzda ham, ma`noda ham arabchaga mos keladi, faqat **“ب”** harfi turkcha **“ڤ”** harfiga almashadi.[19]

Devonda **“z”** va **“j”** harflarining maxrajlari orasidagi tovush deb ko`rsatilgan o`ziga hos tovush uchun **“ژ”** harfi ya`ni shakli o`zgartirilgan **“ز”** harfi qo`llangan bo`lsa, transkripsiyada ushbu harf uchun kirill xatidagi **“ж”** belgisi qo`llangan, lekin bu **“j”** deb emas, balki o`ziga xos talaffuz qilinadi.

---

[15] “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 77.
[16]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.336.
[17]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.128.
[18]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.68.
[19]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.125-126.

أُژُكْ ўжўк – bo`g`in, hijo; بِتِكْ أُژُكْلادِی бітік ўжўкläді – harflarni va kitobni hijjaladi. Hijo harflarini har biriga ham أُژُكْ ўжўк deydilar. بُو نا أُژُكْ أُلْ бу нэ ўжўк ол? – bu qanday harf ? Bu so`z albatta "ژ"bilan yoziladi.[20]

Turkiy tillardagi **"ng"** tovushi ya`ni asarda"ن" va "ك" harflari bilan alohida ifodalangan ushbu diffuz tovushni tarjimonlartranskripsiyada **"ң"** belgisi bilan ya`ni, shakli o`zgartirilga kirilcha **"н"** harfi bilan ifodalaganlar.

أُنْكْدِی öңді – teshdi. أُلْ يِغاچْ أُنْكْدِی ол jïғач öңді –u yog`och teshdi. Devor osti va boshqalarni teshishga ham bu so`z qo`llanadi. ( أُنْكامَكْ , أُنْكار öңäр, öңмäк). Ushbu so`zning yana bir ma`nosi bo`lib, bu أُنْكْدِی öңді – o`zgardi, rangi ketdi, aynidi. بَرچِنْ بُدُوغِي أُنْكْدِی барчïн будуғï öңді – ipak kiyimning rangi aynidi. Boshqalarga ham bu so`z qo`llanadi.( أُنْكامَكْ , أُنْكار öңäр, öңмäк). Bu so`zning أُنْكُقْتِي öңүкті (Hozirgi tilda unniqti, Toshkent shevasida) talaffuzi ham bor.[21]

Arab xatida berilgan "ل"harfi transkripsiyada ba`zidakirilcha **"л"**, ba`zidalotincha **"l"** shaklida qo`llanganbo`lib, buni quyidagi misolda ko`rishimiz mumkin.

بُلْغاشْ булғаш – yetib kelgan dushman xavfidan odamlar orasida qo`zg`algan shov-shuv, vahima.[22]

أتِلْ Этіl – qipchoq ellarida bir daryoning nomi. U Bulg`or dengiziga quyadi. Uning rus yerlariga quyadigan irmog`i ham bor.[23]

Mahmud Koshg`ariy devonidagi so`zlarda ikki xil **"z"** tovushini qo`llagan bo`lib, bulardan birinchisi oddiy **"z"** va u bu tovushni arab tilidagi oddiy "ز" bilan bergan, tarjimonlar esa transkripsiyada kirilcha **"з"** bilan berganlar hamda ba`zan **"д"** bilan **"й"** o`rnida almashinib qo`llangan o`ziga hos bo`lgan tish ora "ذ"harfi uchun **"з"** belgisiniqabul qilinganlar.

20"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.101.
21"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.185.
22"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 428.
23"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.103.

قِمِزْ қїмїз – 1.qimiz, bu yilqi suti bo`lib, uni sanoch-meshlarga solib achitib ichiladi.

2. قِمِزْ اَلْمِلا қїмїз алмїла – qimizak olma, qimizga o`xshash nordon olma.[24]

اُذْلَكْ öзläк – zamon, vaqt.[25]

Devonda unlilarni ifodalashda Koshg`ariy ikki xil talaffuz qilinuvchi “ **i** ”harfini “اِ” shaklda bergan bo`lsa, tarjimonlar transkripsiyada ularni farqlab, ya`ni qattiq talaffuz qilinadigan til orqa “ **i** ” uchun “ **ï** ” hamda oldi qator “ **i** ” uchun “ **i** ” harflari olinganlar.Koshg`ariy yana tarjimonlar transkripsiyada ularni, ya`ni **“o”**, **“y”**, **“ö”**, **“ÿ”** tarzida farqlab bergan talaffuzi turlicha bo`lgan unlilarni faqat birgina “اُ” shaklida ifodalagan. Hamda yana birgina “اَ” shaklda berilgan unlini tarjimonlar transkripsiyada **“a”**,**“ä”** va **“ӛ”** unli belgilari orqali farqini ko`rsatib berganlar. Arab tilida unli tovushlar harakatlar deyiladi, chunki ular o`zak undoshlar ustiga yoki ostiga qo`yiladi. Agar so`z unli tovush bilan boshlansa, u holda “ا” alifga biriktiriladi. Arab tilida asosiy 3 ta unli tovush bo`lsa, turkiy tillarda unli tovushlar nisbatan ko`proqdir. Koshg`ariy shartli ravishda mana shu cheklangan unli harakatlar bilan turkiy tillardagi unlilarni aks ettirgan.

اِرْتَشْ іртäш – talashish, tortishish. Biror ish ustida xalq o`rtasida voqe bo`lgan (munozaraviy) bahslashish, tortishuv قُبْدِى اِرْتِشْ іртäш қопдї – bahs, munozara qizib ketdi.[26]

اِتْلِغْ їтлїғ : اِتْلِغْ اَفْ їтлїғ ӛw – itlik uy, iti bor uy.[27]

اُقْ оқ – to`sin yoki xari. اَفْ اُقِى ӛw оқї – uy o`qi, bolor, uyning to`sini.[28]

اُشْ уш – shunday, xuddi. اُشْ مُنْدَغْ قِلْ уш мундағ қїл – xuddi shunday qil.[29]

اُرُنْكْ öрўң – har biroq narsa. O`g`uzlar اَقْ ақ deydilar.[30]

اُلِيكا ÿлікä – yelim olinadigan o`simlik.[31]

---

[24]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.346.
[25]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.128.
[26]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.122.
[27]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.123.
[28]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.73.
[29]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.72.
[30]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.153.
[31]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.155.

اَبَنْكْ абаҥ – agar. اَبَنْكْ سَنْ بَرْساسَنْ абаҥ сэн барсасаҥ – agar sen borsang.[32]

اُتُوكانْ ӧтӱкäн – tatar sahrolaridagi bir yerning nomi, uyg`urlarga yaqindir.[33]

اَسْرُكْ ӓсрӱк – mast, sarxush.[34]

Koshg`ariy turkiy so`zlarni yozishda qo`llagan **"ت"** uchun tarjimonlar transkripsiyada **"т"** harfini, **"س"** uchun **"с"** harfini, **"ش"** uchun **"ш"** harfini, **"ق"** uchun **"қ"** harfini, **"ن"** uchun **"н"** harfini, **"م"** uchun **"м"** harfini, **"غ"** uchun **"ғ"** harfini, **"و"** uchun **"в"** harfini, **"ر"** uchun **"р"** harfini, **"ف"** uchun **"ф"** harfi va **"د"** uchun **"д"** kabi kirill alibosidagiodatdagi harflardan foydalanganlar.Bu harflarga misol keltirishda birinchi harfda kelishiga e`tibor qaratdik, chunki, ba`zi harflarda bunday kelishi kam uchraydi. Lekin, so`z o`rtasida va oxirida kelishi ko`plab uchraydi.

تَمُرْ тэмӱр – temir. كُوكْ تَمُرْ كِرُو تُرماسْ кӧк тэмӱр кэрӱ турмас – ko`k temir bekor turmaydi, yetgan joyini yaralaydi. Buning boshqa bir ma`nosi ham bor. Qirg`iz, Yaboqu, Qipchoq va boshqalar biror kishiga qasam ichirganda yoki undan biror narsaga va`da olganda, qilichini uning oldiga ko`ndalang qo`yib: بُو كُوكْ كِرْسُونْ قِزِلْ جِقْسُونْ бу кӧк кiрсӱн, қïзïл чïқсун deydilar, ya`ni va`da buzilsa, bu ko`k kirsin, qizil chiqsin, ya`ni qonga belanib chiqsin. Bu ahd buzulsa, temir seni o`ldirsin, o`ch olsin demakdir. Chunki, ular temirni hurmat qiladilar.[35]

سَرَنْلِقْ саранлïқ – baxillik. Maqol:

نَكِنْ تُتَرْ بَكْلَيُو اُوزِى يِيماسْ

سَرَنْلِقَنْ يِيغْلَيُو اَلْتُنْ يِغارْ

Нэгiн тутар бэклäјӳзi јэмäс,

Саранлïқïн јïғлају алтун јïғар.

---

[32]"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.153.
[33]"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.156.
[34]"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.129.
[35]"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 342.

Tarjima: Odamlar tabiati haqida aytadi: o`zi yemay, molini baxillik qilib qattiq tutadi. Baxillik bilan mol ustida yig`laydi, oltin to`plab, oxiri boshqalarga tashlab ketadi.[36]

شَلْ شُلْ шал-шул: شَلْ شُلْ اَلِكْلِكْ шал-шул ӛліклік – qo`li ishga qo`vushmagan uquvsiz odam.[37]

قُنَقْ қонак – tariq. قُنَقْ بَشِي سَذْرَكِي يِيِكْ қонак башї сäзрäкї jiг – tariq boshining kamdon bo`lishi ko`pdon, serdon bo`lishidan foydaliroqdir, degan maqol bor. Chunki, kam don bo`lsa, don yo`la va yirik bo`ladi, agar serdon boshoq bo`lsa, donlari mayda va kichik bo`ladi. Bu maqol qiyinchilik va zahmatni kam tortib, maqsadga yetishni xohlovchilarga qo`llanadi.[38]

تُزُونْ тўзўн – yumshoq fe`llik, muloyim odam. Maqol:

تُزُونْ بِرْلا اُرُشْ

اُوتُونْ بِرْلا تَرِشْما

Тўзўн бірläурїш,

Утун бірlä тэрішмä.

Tarjima: Yumshoq odam bilan olish, u sendan yengilishi mumkin, qattiq yuzli odam bilan olishma, u seni yengadi.[39]

مَرَازْ мараз – 1.qorong`i kecha. 2.muzd, ishhaqqi. Arg`u va Yag`molar خِيَارْمَرَازْ хїјар мараз deydilar.[40]

بالِغْ балїғ – yarador.[41]

اَوَتْ ӛвäт–to`g`ri, ma`qul; bu yerda "و" harfi ikki maxraj orasida talaffuz qilinishi kerak. "ڤ"harfi "و" bilan o`rin almashtirilishi mumkin. Payg`ambar ma`nosidagi يَلَاوَجْ yoki يَلَاڤَجْ јалавач – јалаwач kabi; tursus mevasini يَوا deyilganidek يَڤا ham deyiladi. Sayram(Ispijob)liklarda "daraxt" ma`nosidagi اَوانْ a:вун so`zi ham shundaydir. (Ya`ni "و" va "ڤ" bilan talaffuz qilinadi).

[36]"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.462.
[37]"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.324.
[38]"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.365.
[39]"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.392.
[40]"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.398.
[41]"Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.386.

“Dona” ma`nosidagi اَقْن so`zi ham shunday ikki xil – **“و”** va **“ق”** bilan talaffuz qilinadi.[42]

تُرُمْ туру**м** – 1.bo`y baravar uzunlik. بِيرْ اَرْ تُرُمِي سُوقْ біpэр турумї суw – bir odam bo`yi baravar chuqur suv. Boshqalarga ham shu so`z qo`llanadi. 2.tuya bolasi, bo`taloq. تُرُمْ تِشِي тішї турум – urg`ochi bo`taloq.[43]

تَفْ тэф–hiyla, nayrang. اَقْجِى نَجا تَفْ بِلْسا اَذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيرْ аwчї нэчä тэф бilсä азïғ анча јол бilïр – ovchi qancha hiyla bilsa, ayiq ham qochish uchun shuncha yo`l biladi.[44]

دِكْ дiк – biron narsa tikka turganda دِكْ تُرْدِى дiк турдї deyiladi.[45]

Turkiy tillarda mavjud bo`lgan, ya`ni hozirgi tilimizda **“h”** va **“x”** shakllarida qo`llanuvchi harflarni Koshg`ariy **“ه”** va **“خ”** shaklida bergan bo`lsa, tarjimonlarning transkripsiyasida esa ayni hozirgi alifboyimizga mos **“h”** va **“x”**shakllarida berilgan. Lekin, olim **“ه”** tovushi bizning tilimizda yo`qligini ta`kidlaydi.

خانْ хон – turklarning eng katta boshliqlari. Afrosiyobning bolalari hon خانْ хон deb yurutiladi. Afrosiyob خاقانْ hoqondir. Bu nom bilan atalish voqeasi haqida uzun hikoya bor.[46]

هَجْهَجْ hач-hач – molar boshini bermay harakatlanganda tinchitish uchun aytiluvchi ho`sh-ho`sh degan so`z. Bu so`z arabchaga o`xshaydi. Chunki, bu so`zda turkiy tilde bo`lmagan **“ه”** harfi uchraydi. Turkchada esa bu tovush yo`qdir.[47]

Devonda **“k”** hamda **“g”** tovushlari faqat birgina **“ك”** shaklda berilgan bo`lib, ularni transkripsiyada kirill xatidagi **“к”** hamda **“г”** harflari orqali farqi ko`rsatib berilgan.

---

[42]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.111.
[43]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.376.
[44]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.320.
[45]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.322.
[46]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. II tom.172.
[47]“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.312.

كَتَنْ кэтäн –mehnat, qiyinchilik; qiyinchilik ko`rgan kishiga يُذْتِي كَتَنْ كُرْدِى كَراكُو кэтäн кöрдї кэрäгӳ јӳзтї – deyiladiki, buning ma`nosi mehnatki ko`rib, qiyinchilik tortganidan chodirini orqaladi demakdir.[48]

كُلْكُو кӳlгӳ – kulgi, hushdan ketkizuvchi sakta kasalligiga ham كُلْكُ кӳlгӳ deyiladi. اَرْ كُلْكُو بَرْدِى эр кӳlгӳ бэрдi – odamni sakta tutdi. Bu so`zning كُلْتْكُو кӳlтгӳ ravishida talaffuzi ham bor.[49]

Koshg`ariy devonida yuqoridagi kabi ikki alohida tovush uchun birgina shakldan foydalanganiga **“j”** va **“ch”** misolida ham ko`rishimiz mumkin. Ya`ni olim **“ج”** shakli orqali ifodalagan tovushlar farqini tarjimonlar o`ziga hos **“ǰ”** hamda kirill xatidagi **“ч”**yordamida ko`rsatib berganlar.

جُبْ ǰ уб – sharbat quyqasi. Har narsaning loyqasini ham shunday deyiladi. Tuban va pastkash kishilarga ham جُبْ جَبْ كِشِيلَارْ ǰуб-ǰаб кiшїläр deydilar.[50]

جُفْغا чуфға – 1.tez yuruvchi pochtachining yo`lda oladigan oti, ma`lum manzilga yetganda, uni qoldirib, boshqasini minadi. 2.yo`l boshlavchi, rahbar (qipchoq va o`g`uzcha). Maqolda shunday kelgan: قَلِنْ قُلَانْ جُفْغسِزْ بُلْماسْ қалїн қулан чуфғасїз болмас – molar podasi yo`lboshchisiz bo`lmaydi. Bu maqol ulug` ishda boshqalarga ergashish va itoat qilishga buyurilgan kishilarga nisbatan aytiladi.[51]

Devonda qo`llangan“ي” va “ى” harflarining har ikkisi uchun hamtranskripsiyada lotin yozuvidagi **“ j ”** harfi qo`llanilgandir.

اَىْ aj – to`q sariq rangdagi bir ipak kiyimlik.[52]

اُيَزْ ӳјäз – kichik chivin (o`g`zcha).[53]

48“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.384.
49 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 405.
50 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 309.
51 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 400.
52 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 75.
53 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 112.

1.2. Devonda berilgan turkiy so`zlarning ma`nolari haqida

XI asrda bir qancha ilmiy, tarixiy asarlar yaratilgan bo`lsa ham, bu asarlarning ko`plari bizgacha yetib kelmagan. U davrdan bizga salomat yetib kelgan asarlarning biri "Devonu lug`atit turk"dir. Bu asar katta hajimlik uch tomdan iborat. Bundan ma`lum bo`ladiki, turkiy tillar leksik jihatdan naqadar boy.Tekshirishlar shuni ko`rsatadiki, u davr tili leksikasi hozirgi o`zbek tili leksikasiga asos bo`lgan. Devondagi so`zlarning bir qismi til taraqqiyot qonunlariga muvofiq arxaik holga tushgan bo`lsa ham, asosiy qismi turli hollarda yoki butunlay o`zgarishsiz va yoki ba`zi o`zgarishlar bilan bizga yetib kelgan. Shu orada turmushda qo`llanib kelgan va bir qancha yangi so`zlar yasalishiga manba bo`lib xizmat qilgan. Ba`zi so`zlar til taraqqiyoti qonunlariga muvofiq benihoyat o`sib urchigan, bir qismi siyrak uchrovchi bir holga tushgan.Ba`zilarining formasi o`zgargan, ba`zilarining ma`nosi o`zgargan, ba`zilari ishlatilishdan chiqqan.

Devon tili ustidagi kuzatishlarimiz u davr tili morfologik xususiyati: so`z yasalishi, so`z turlanishi masalalarida ham shunday yaqinlikni isbotlaydi. Ayniqsa u davr til faktlari jonli tilga juda mosdir. Masalan, devonda uchrovchi "a", "he" kabi bir qancha undov so`zlar, erkalash affiksi "-qi", ravish yasovchi "-la" affiksi, buyqur fe`li oxiriga qo`shilib, ta`kidni anglatuvchi "-chi" affiksi va boshqalar bugungi o`zbek adabiy tilida uchramaydi. Demak, bu xil so`z va morfologik hususiyatlar o`zbek tilida bo`lmaganmi degan shubha kelib chiqadi. Lekin, jonli o`zbek tiliga, o`zbek tilining dialektlariga kengroq solishtirganda, bu hususiyatlar ham hozirgi jonli o`zbek tilida, o`zbek tilining dialektlarida to`la mavjud ekani ma`lum bo`ladi. Masalan, "-la" affiksi qo`shib ravish yasash "hozirgina" ma`nosida yangicha tarzda qo`llash Farg`ona vodiysida hozir ham keng uchraydi. O`zakka "-qi" affiksi qo`shib erkalash ma`nosida qo`llash ham hozirgi jonli tilde to`la saqlangan: otoqi – otaginam, opoqi – opaginam kabi. XI asr yodgorliklarida uchrovchi "a" undovi u davrda faqat ajablanish ma`nosida qo`llangan bo`lsa, u hozirgi tilda yana ham keng ma`noda, ya`ni inkor, hayronlik, ajablanish, afsus

ma`nolarida qo`llanadi. Fe`l o`zagiga qo`shilib, ta`kid bildiruvchi "-chi" affiksi ham hozirgi jonli tilde barqarordir. Borchi – bor, kelmachi – kelma kabi.

U davrda qabilalar tilida farqli qo`llanuvchi dialectal xususiyatlarning ham hozirgi o`zbek tili dialektlarida mavjudligi ayniqsa diqqatga sazovordir.Mahmud Koshg`ariy ayrim so`zlarni izohlar ekan, u so`z talaffuzida qabila tilida farq borligini ba`zilar bir so`zni a bilan, ba`zilari shu so`zni e bilan talaffuz qilishlarini qayd qilgan.Bu hususiyat hozirgi o`zbek tili dialektlarida hozir ham saqlanibgina qolmay, hatto ko`pgina so`zlarda uchraydi. Man – men, yangi – yengi, chechak – chachak, sanchti – senchti, kama – kema, tagida – tegida, sakratmoq – sekratmoq, chakmoq - chekmoq, chakka – chekka va boshqalar. Mahmud Koshg`ariy o`sha davrda "uy" so`zini keng va tor lablangan unlilar bilan qabilalar orasida farqli talaffuz qilganini ko`rsatgan. Bu xususiyat hozirgi o`zbek tili dialektlari (Toshkent va Farg`ona)da saqlanib kelayotgani hammaga ravshan. Bu hodisa Toshkent va Farg`ona dialektlari o`sha davrdayoq mavjudligini va ular yagona o`zbek xalq tilining tashkil topishida ishtirok etgan asosiy dialektlardan ekanini ham ochib beradi.[54]

XI asr tili dialektlarida so`z boshidagi "i" bilan "iy" almashinishi ham hozirgi o`zbek tili dialektlarida to`la saqlangan. Masalan, "uya" ma`nosidagi "in" so`zi "in" tarzida ham "yin" tarzida ham qo`llanar edi.Iliq ham yilig` ham bor edi. Mahmud Koshg`ariy ma`lumotiga ko`ra bu hodisa tilda eski hodisa edi, qaysi variant, qaysi qabila xususiyati ekani ham noaniq bir holga kelgan edi. Lekin Mahmud Koshg`ariy izohiga ko`ra, "yi" lash variant eski shaklbo`lib, "i" lash yangilik edi. Masalan: u "iliq" so`zini izohlar ekan shunday yozadi: "ilig`" so`zining asli "yilig`" edi.

Bu dalillar, ya`ni u davr qabilalar tilida bor xususiyatlarning bizning tilimizga yetib keilishi hozirgi tilimizning ko`p dialektlilik mohiyatini ochib berish, o`zbek xalqi tiliga xos bo`lgan qabila tillarini aniqlash, ikki xil aytganda, o`zbek tilining kelib chiqishini yoritish uchun ham benihoya muhimdir.

---

[54] "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 35-36.

Xullas, XI asr yozma yodgorliklari til faktlarining asosiy qismi hozirgi o`zbek tilida barqarordir. Darrov sezilmaydigan ayrim xususiyatlar ham bor. Lekin, ularni jiddiyroq tekshiganda, ya`ni jonli til, dialektlarga qiyos qilganda ular ham hozirgi tilda hamon qayerdadir borligi aniqlanadi.[55]

Devonda berilgan so`zlarning bir qismi arxaizmga aylangan bo`lsa, yana bir qism so`zlar to`g`ridan- to`g`ri, ayrimlari biroz shakl o`zgarishi bilan hozirgi tlimizga kirib kelgan. Yana bir qancha so`zlar esa ma`no o`zgargan holda yo salbiydan ijobiyga yoki bo`lmasa ijobiydan salbiyga yoki umuman neytral bo`lib kirib kelgandir. Quyida **arxaik so`zlarga** misollar keltiramiz.

اِذُقْ ïзук - qutlug` va muborak narsa, irimli narsa. O`z ixtiyoriga qo`yib berilgan mol "اِذُقْ" deyiladi. Ungayuk ortilmaydi, uning suti sog`ilmaydi, yungi qirilmaydi, egasi uni biror narsaga atab saqlaydi.[56]

اَلُقْ алуқ – johillik; اَلُقْ اَرْ алуқ ӭр – johil kishi (o`g`uzcha).[57]

اِرُكْ ірӳк – devor va boshqalardagi yoriq; shu maqolda ham kelgan: كُندا اِرُكْ يُقْ, بَكْدا قِيِقْ يُقْ кӳндӓ ірӳк јоқ, бӭгдӓ қіјіқ јоқ deydilar. Ya`ni, "quyosh kulchasida darz (teshik) yo`q bo`lganidek, bek va`dasida ham xilofgarchilik, qaytish yo`q". Bu maqol beklarni o`z va`dalariga xilof qilmaslikka undash maqsadida qo`llanadi.[58]

بَقِرْ бақïр – Chin o`lkasida quyilgan bir turdagi mis chaqaning nomi. Oldi-sotdida ishlatiladi.[59]

اِرْتَشْ іртӓш – talashish, tortishish. Biror ish ustida xalq o`rtasida voqe bo`lgan (munozaraviy) bahslashish, tortishuv اِرْتِشْ قُبْدِى іртӓш қопдï – bahs, munozara qizib ketdi.[60]

بَكْ бӭк – mustahkam, mahkam. بَكْ نانْكْ бӭк нӭң – mustahkam, mahkam narsa.[61]

---

55 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 37.
56 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.96.
57 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.98.
58 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.100.
59 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.342.
60 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 122.

جَقْ чақ - xuddi, aynan, choq so`zi kabi bir narsaning aynan o`zginasini bildiradigan so`z تُتْغِلْجَقْ اَتْنِي اُلْ чақ ол атнї титғїл – xuddi shu otning o`zinigina tutgin. جَقْ اَمَجْنِي اُرْغِلْ чақ амачнї урғїл – xuddi nishonaning o`zini urgin.[62]

اِفْرِقْ їwрїқ – ko`zacha. May ichiladigan jo`mrakli idish. Bu so`z talaffuzda ham, ma`noda ham arabchaga mos keladi, faqat "ب" harfi turkcha "ڤ" harfiga almashadi.[63]

بُلْغاشْ булғаш – yetib kelgan dushman xavfidan odamlar orasida qo`zg`algan shov-shuv, vahima.[64]

كُقِڗْ küwiж – (ikki maxraj orasidagi ж bilan). 1. Ko`p yashagan, qarigan tol va boshqa daraxtlarning oralig`i, o`rtasi, o`zagi. 2. كُقِڗْ تُرْما küwiж турма – buzilib, ta`mi ketgan turp, po`k turp. Boshqa narsalarga ham bu so`z qo`llanadi.[65]

سُمْ сўм – juda. سُمْ سُجُكْ نانْكْ сўм сўчўк нэң – juda shirin narsa, chup – chuchuk narsa (o`g`uzcha).[66]

تُرُمْ турум – 1.bo`y baravar uzunlik. بِيرْ اَرْ تُرُمِي سُوقْ бір эр турумї суw – bir odam bo`yi baravar chuqur suv. Boshqalarga ham shu so`z qo`llanadi. 2.tuya bolasi, bo`taloq. تِشِي تُرُمْ тішї турум – urg`ochi bo`taloq.[67]

جَقَارْ чаwар – tutantiriq. جَقَارْ جُقَارْ чаwар – чуwар shaklida juft holda qo`llanadi.[68]

كَتَنْ кэтäн –mehnat, qiyinchilik; qiyinchilik ko`rgan kishiga كَتَنْ كُرْدِي كَراكُو يُذْتِي кэтäн кöрдї кэрäгў jўзтї – deyiladiki, buning ma`nosi mehnatki ko`rib, qiyinchilik tortganidan chodirini orqaladi demakdir.[69]

قُرْ қур – martaba. مَنِكْ قُرِمْ اُلُغْ мэнїң қурїм улуғ – mening martabam baland.[70]

---

61 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.321.
62 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom.320.
63 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 125-126.
64 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 428.
65 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 347.
66 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 325.
67 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 376.
68 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 389.
69 "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 384.

بُخْسُقْ бохсуқ – asirlar va jinoyatchilar bo`yniga solinadigan temir zanjir, kishan. Bu so`zning بُغْسُقْ боғсуқ talaffuzi ham bor. Bunda خ (x) bilan غ (ғ) almashinadi. Arabcha غَدَرَ , خَتَرَ kabi.[71]

كِرْتُو кіртӱ – rostlik, ishonch, haqiqat. O`lik haqida: اُلْ كِرْتُو يِيرْدا اُلْ ол кіртӱ jӭрдӓ ол – u haqiqat yerida, u haqida yolg`on gapirib bo`kmaydi deydilar. اُلْ تَنْكْرِيكا كِرْتِنْدىِ ол тӭңріга кіртінді – u xudoga ishondi va payg`ambarni tasdiqladi.[72]

قَرْغُو қарғу – dushman xavfidan saqlanish uchun eng baland yerga qurilgan minora shaklidagi bino bo`lib, dushman ko`rinishi bilan hamma tezda qurollanishini bildirish uchun, u yerga o`t qo`yiladi.[73]

مَرازْ мараз – 1.qorong`i kecha. 2.muzd, ish haqqi. Arg`u va Yag`molar خِيارْمَرازْ хӱjар мараз deydilar.[74]

تَفْ тӭф – hiyla, nayrang. اَقْجى نَجا تَفْ بِلْسا اَذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيرْ awчї нӭчӓ тӭф білсӓ азїғ анча jол білїр – ovchi qancha hiyla bilsa, ayiq ham qochish uchun shuncha yo`l biladi.[75]

جُفْغا чуфға – 1.tez yuruvchi pochtachining yo`lda oladigan oti, ma`lum manzilga yetganda, uni qoldirib, boshqasini minadi. 2.yo`l boshlavchi, rahbar (qipchoq va o`g`uzcha). Maqolda shunday kelgan: قَلِنْ قُلانْ جُفْغاسِزْ بُلْماسْ қалїн қулан чуфғасїз болмас – molar podasi yo`lboshchisiz bo`lmaydi. Bu maqol ulug` ishda boshqalarga ergashish va itoat qilishga buyurilgan kishilarga nisbatan aytiladi.[76]

بَسُتْ басут – 1.yordamchi, orqa suyanchiq, mehribon. 2. Yordam اُلْ مَنْكا بَسُتْ بِرْدىِ. ол мӭңӓ басут бӭрді – u menga yordam berdi. Har ikki so`z bir biriga yaqin.[77]

اَسْرُكْ ӭсрӱк – mast, sarxush.[78]

---

70 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 313.
71 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 432.
72 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 394.
73 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 401.
74 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 398.
75 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 320.
76 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 400.
77 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 336.

Devonda berilgan turkiy so`zlarning ma`lum bir qismi hozirda ham o`zbek tilida qo`llanilib kelinadi. Bunday so`zlar hozirgi o`zbek tiliga to`g`ridan – to`g`ri, shakli yoki ma`nosi o`zgargan holda kirib o`rnashgan. Quyida hozir ham tilimizda mavjud bo`lgan, **iste`moldagi so`zlarga** ayrim misollar berildi.

قُلَجْ қулач – quloch. Asli قُلْ اجْ қол а: ч – qo`l och, qo`lni och, qulochni yoz. بِرْ قُلَجْ بَرْجِنْ бір қулоч барчїн – bir quloch shohi.[79]

قِشْ қїш – qish(fasl). Maqol: قِشْ قُنُقِى اُتْ қїш қонукї от – qishning ziyofati olovdir, o`tdir.[80]

بِلِشْ біліш – tanish, bilish. Bu yerda masdar emas, harakat nomidir.[81]

كُلْكُو кӯлгӱ – kulgi, hushdan ketkizuvchi sakta kasalligiga ham كُلْكُو кӯлгӱ deyiladi. اَرْ كُلْكُو بَرْدى эр кӯлгӱ бэрді – odamni sakta tutdi. Bu so`zning كُلْتْكُو кӯлтгӱ ravishida talaffuzi ham bor.[82]

خانْ хон – turklarning eng katta boshliqlari. Afrosiyobning bolalari hon خانْ хон deb yurutiladi. Afrosiyob خاقانْ hoqondir. Bu nom bilan atalish voqeasi haqida uzun hikoya bor.[83]

دِكْ дік – biron narsa tikka turganda دِكْ تُرْدِى діктурдї deyiladi.[84]

تَمُرْ тэмӯр – temir. كُوكْ تَمُرْ كِرُو تُرماسْ кӧк тэмӯр кэрӱ турмас – ko`k temir bekor turmaydi, yetgan joyini yaralaydi. Buning boshqa bir ma`nosi ham bor. Qirg`iz, Yaboqu, Qipchoq va boshqalar biror kishiga qasam ichirganda yoki undan biror narsaga va`da olganda, qilichini uning oldiga ko`ndalang qo`yib: بُو كُوكْ كِرْسُونْ قِزِلْ چِقْسُونْ бу кӧк кірсӯн, қїзїл чїқсун deydilar, ya`ni va`da buzilsa, bu ko`k kirsin, qizil chiqsin, ya`ni qonga belanib chiqsin. Bu ahd buzulsa, temir seni o`ldirsin, o`ch olsin demakdir.Chunki, ular temirni hurmat qiladilar.[85]

---

[78] "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 129.
[79] "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 340.
[80] "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 320.
[81] "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 348.
[82] "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 405.
[83] "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. II tom. 172.
[84] "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 322.
[85] "Devonu lug'atit turk" o'zbek tilidagi nashri. I tom. 342.

قِمِزْ қімїз – 1.qimiz, bu yilqi suti bo`lib, uni sanoch-meshlarga solib achitib ichiladi.

2. قِمِزْ اَلْمِلا қімїз алмїла – qimizak olma, qimizga o`xshash nordon olma.[86]

اِتْلِغْ їтлїғ : اِتْلِغْ اَفْ їтлїғ ӛw – itlik uy, iti bor uy.[87]

اَاجْ a:q – och. Maqolda shunday kelgan: اَاجْ نا يِيماسْ تُقْ نا تِيماسْ a:q нӛ jӛмӓс тоқ нӛ тӛмӛс – “och nimalar yemaydi, to`q nimalar demaydi”. [88]

بِشِغْ бїшїғ – pishiq, pishgan. بِشِغْ اَشْ бїшїғ аш – pishgan osh. Bu so`z har bir pishgan narsaga ham qo`llanadi بِشِغْ كَرْبِجْ бїшїғ кӛрпіч – pishiq g`isht.[89]

اَكْرِى ӛгрі – egri. Maqolda bunday kelgan: يِلانْ كَنْدُو اَكْرِيسِنْ تَفْيِ بُيْنِنْ اَكْرِى تِيرْ jїлан кӛндӱ ӛгрісін білмӓс, тӛwӓj бојнїн ӛгрі тӛр – “ilon o`zining egriligini bilmaydi-da, tuyaning bo`ynini egri” deydi. Bu maqol birovning aybini so`zlovchi g`iybatchilarga nisbatan qo`llanadi.[90]

قُلْ кул – qul. Maqolda shunday kelgan: قُلْ يَغِي اِتْ بُرِى кул jaғї їт бӧрі – qul dushman, u qo`lidan kelsa, egasini molidan olib, fursat topib qochish payiga tushadi. It ham honadon uchun bo`ridir. Chunki, u yeydigan narsa topsa, undan o`zini tiya olmaydi.Bu maqol qul xo`jayiniga kam vafo qilishini bildirish uchun so`zlanadi.[91]

تِلِمْ тіliм – bo`lak. بِيرْ تِلِمْ اَتْ бір тіliм ӛт – bir tilim, bir bo`lak et, go`sht. Uzunasiga qirqilgan va ajratilgan har bir narsaga ham “tilim” deyiladi.[92]

تُتُنْ тӱтӱн – tutun. Maqolda shunday kelgan: اُوتْ تُتُنْ سِزْ بُلْماسْ. يِكِتْ يازُقْ سِزْ بُلْماسْ от тӱтӱнсїз болмас, jїгїт jазуқсїз болмас – olov tutunsiz bo`lmas, yigit gunohsiz bo`lmas.[93]

---

86 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 346.
87 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 123.
88 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 108.
89 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 353.
90 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom.147.
91 “Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 324.
92“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 378.
93“Devonu lug’atit turk” o’zbek tilidagi nashri. I tom. 380.

II. Bob. “Devonu lug`atit turk” asarining uyg`ur tilidagi tarjimasi va uning o`ziga xosliklari

2.1. Devonda berilgan turkiy so`zlarning transkripsiyasi

Mahmud Koshg`ariyning “Devonu lug`atit turk” asarining uyg`ur tilidagi tarjimasini Ibrohim Mutiy mas`ul muharrirligida amalga oshirdilar. Asarning uyg`urcha tarjimasi to`g`risida quyidagi umumiy izohlarni keltirdilar.

1. “Devonu lug`atit turk” (quyida qisqartirib “devon” deymiz)ni hozirgi zamon uyg`ur tiliga tarjima qilishda Mahmud Qoshg`ariyning qo`lyozmasidan ko`chirilgan nusxasining 1941-yili Basim Atalay tarafidan Anqarada nashr qilingan faksimil (foto nusxasi) asos qilindi.
2. “Devon”dagi so`zlar va keltirilgan misollarning arabcha imlosi aynan saqlandi.
3. Arabcha imlosida ikki xil bo`lgan ayrim so`zlar va misollar aynan ko`chirilib, zarur topilganda hoshiyada izohlandi.
4. Arabcha imlosi aniq bo`lmagan yoki ko`chirilgan so`zlar va misollarning ham asli imlosini saqladik, ammo “devon”ning boshqa tillardagi tarjima nusxalarida berilgan tuzatishlardan muvofiq topganlarimizni, shuningdek, o`zimiz his qilgan xatolarni transkripsiyada tuzatib, hoshiyada izohladik.
5. Basim Atalayning izohiga qaraganda, “devon”ning yozma nusxasida ba`zi so`zlar qora siyoh bilan ba`zi so`zlar qizil siyoh bilan tuzatilgan(rasmda bularning hammasi qora rangda chiqqan). Basim Atalay qizil siyoh bilan yozilgan tuzatishlarni ishonchsiz hisoblab, bir qismini tuzatgan. Biz Basim Atalayning bir qism fikrlarini ma`qul ko`rdik, yana bir qismi haqida bo`lsa, yozma nusxadagi tuzatishni to`g`ri topdik. Har ikki holatda hoshiyada izoh berildi.
6. Yozma nusxadagi arabcha so`zlarda ko`chirishda sodir bo`lgan imlo va so`z xatoliklaridan chizilganlari tuzatilib, tarjima qilindi va bu haqida hoshiyada izoh berildi.
7. “Devon”ning arabcha bosma nusxasi va boshqa tillardagi tarjima nusxalarida ba`zi misollar ham gap boshiga ko`chirilib, alohida so`z qilib olingan.

Bunday qilish Mahmud Koshg`ariy mazkur bobda ko`rsatgan o`lchamga to`g`ri kelmasaham, biz bunday misollarni mustaqil so`zlar qatoridan chiqarib, misol qilib olingan so`zlar ichiga kiritib yubordik.

8. “Devon”da ba`zi ko`p ma`noli fe`llarning bir-biridan farqlanadigan mustaqil ma`nolari bilan so`zlar ichida izohlangan. Biz ularning har birini bir mustaqil so`z qilib, gap boshiga chiqardik. Lekin, bunday fe`llarning kelasi zamon shakli bilan masdar shakllari oxirida berildi.

9. So`zlarning tizilish tartibi yozma nusxada o`xshash harf bilan tugagan so`zlarni bir qatorga tizish yo`li bilan ifodalangan va mazkur harf shu xil so`zlarning bosh tarafiga chiqarib ko`rsatilgan. Buni ozchilik yoqlaganini nazarga olib, biz bu xil harflarni gap boshida alohida ko`rsatmadik.[94]

“Devon”dagi har bir turkiy so`z va misollar (lotin alifbosi asosidagi) uyg`ur yangi yoziq harflari asosida ishlangan transkripsiya belgilari bilan transkripsiya berildi. Hamda bir nechta yangi ishlab chiqilgan belgilardan turkiy tillardagi o`ziga hos tovushlarni ifodalashda foydalanildi. Bu belgilarning umumiy alifbosi quyidagicha:

ب - b, p; ت - t; ڤ - v;ژ - ẓ: ذ- ż; د - d; و- w; س - s; ش - x; خ – h;

ر- r; ى,ي - y; ز- z; م - m; ل - l; ن - n; ق - ķ; غ - ɑ̧; ف - f; ھ - ḩ;

-ك k, g; -پ p; ج- q, j; -نك ŋ; اِ - ï, i; اَ - ə, a; اُ - ɵ, o, ü, u; اِي - ə.

Qattiq talaffuz qilinadigan **“i”** uchun **“ï”** belgisi olindi. Har bir cho`ziq tovushning ko`plab cho`ziq o`qiladigan variantini ifodalash uchun shu harfning ustiga to`g`ri chiziq chiziladi(masalan: **ɑ̄**, **ə̄**). **“ذ”** tovushini odatdagi **“z”** dan farqlantirish uchun **“z”** ning ustiga bir nuqta qo`yilib, **“ż”** shaklida ifodalandi.

94.مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. مۇقەددىمە قىسمى.52-51.

“Devon”da **“ə”** tovushining bir varianti **“اِيِ”** bilan ifodalangan bo`lib, bu **“ə”** ning ostiga bir nuqta qo`yilib, **“ə”** shaklida ifodalangan.[95]

اِتْلِغْ ïtlïɑq ئىتلىق. اِتْلِغْ اَفْ *ïev tlïɑq*– ئىتلىق ئوي، ئىتى بار ئوي.[96]

Tarjima: itlik, (itlik uy ma`nosida).

اِرْتَشْ irtəx مۇنازىرىلىشىش، سۇرۇشتۇرۇش. بىرەر ئىش توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا قوزغالغان بەس – مۇنازىرە. اِرْتَشْ قُبْدِي *irtəx ķopdi* – بەس – مۇنازىرە كوتىرىلدى.[97]

Tarjima: munozara, tortishuv, bahs.

Izoh: Bu misoldan qattiq talaffuz qilinuvchi **“ï”** hamda yumshoq talaffuz qilinuvchi **“i”** ham birgina **“اِ”** shaklda berilgan bo`lib, Koshg`ariyning o`z izohlari va turkiy tillarning ohangdoshlik qoidalari asosida transkripsiyada ajratib ko`rsatilgan.

اَاجْ āq ئاچ ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَاجْ نا يِماسْ تُقْ نا تِيماسْ *āq nə yəməstoķ nə təməs* - ئاچ نېمە يېمەس، توق نېمە دېمەس. ئاچ ئالدىغا كەلگەننى يەۋېرىدۇ، توق ئاغزىغا كەلگەننى دەۋېرىدۇ.[98]

Tarjima: och (qorin ochishlik ma`nosida).

اِاِزْ iz ئىز. يەردە ۋە تېرىدە ئۇزۇنىسىغا قالغان سىزىق.[99]

Tarjima: iz (yerda va terida uzunasiga qolgan chiziq).

Izoh: Turkiy tillardagi cho`ziq unlilar **“اَاَ”** va **“اِاِ”** kabi ikki alif bilan va ularning harakatlarini (fatha, kasra) o`zgartirish orqali ifodalangan va buni transkripsiyada unlini ustiga **“ā”** kabi to`g`ri chiziq chizish bilan aks ettirilgan.

اُذِقْ użïķ:**اُذِقْ** اَرْ *użïķ ər* – ئۇيقۇ باسقان ئادەم.[100]

Tarjima: uyqu, muduroq.

Izoh: Bu misoldan **“ذ”** tovushi uchun **“ż”** belgisi qabul qilinganini ko`rishimiz mumkin bo`ladi. Oddiy **“ز”** haqida o`z o`rnida to`xtalamiz.

---

[95].مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. مۇقەددىمە قىسمى. 53.

[96].مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 132.

[97].مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 131.

[98].مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 108.

[99].مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 110.

[100].مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.89 .

اِيشْ əx ئەش، ھەمرا، يولداش؛ دوست – بۇرادەر. جىنى بار كىشىمۇ "اِيشْلِكْ *əxlig*" دېيىلىدۇ.[101]

Tarjima: esh, hamroh, yo`ldosh.

Izoh: Bu o`rinda berilgan **“ə”** tovushini tarjimonlar hozirgi uyg`ur tilidagi **“ئە”** harfi bilan berganlar.

“Devon”da arab harflarining cheklanganligi sababli **“b”** va **“p”** tovushlari birgina **“ب”** harfi bilan, **“k”** va **“g”** tovushlari birgina **“ك”** harfi bilan, **“q”** va **“j”** tovushlari birgina **“ج”** harfi bilan yozilgan. Shuningdek, arabcha yoziq va diakritik belgilarga qarab, **“o”** bilan **“u”** ni, **“ө”** bilan **“ü”** ni bir-biridan farqlash qiyin. Transkripsiyada muallifning o`z izohoti, turkiy tillarning ohangdoshlik qonuniyati va xoqoniya tili vorislari turkiy xalqlar, jumladan, Qashqar uyg`urlarining hozirgi jonli talaffuzi asosida bular mumkin qadar aniq ajratilib (alohida) ko`rsatildi.[102]

اَباجِي abaqï ئالۋاستى، ھۇجۇ. بالىلارنى قورقۇتۇش ئۇچۇن "اَباجِي كَلْدِي – *abaqï kəldi*
ھۇجۇ كەلدى" دېيىلىدۇ.[103]

Tarjima: alvasti, olabo`ji.

اُبْلاَنْ өplən ھويلەن، ھويىگەن. چاشقان جىنسىغا كىرىدىغان كىچىك بىر جانىۋار.[104]

Tarjima: ablan (sichqon jinsiga mansub kichik bir jonivor).

اُرْپَكْ ürpək ھۇرپەك. ھۇرپەيگەن. تۈكلىرى ھۇرپەيگەن ئادەم ۋە ھايۋان.[105]

Tarjima: hurpaygan (tuklari hurpaygan odam yoki hayvon).

Izoh: Bu misoldan birgina **“ب”** harfi bilan berilgan ikki xil tovushning, ya`ni **“b”** hamda **“p”** tovushlarining farqini ko`rishimiz mumkin. . Ammo, bir necha joydagina **“p”** tovushi uchun Koshg`riy hozirda ham uyg`ur xalqi qo`llab kelayotgan **“پ”** shaklidagi harfdan foydalangan va tarjimonlar buni ham **“p”** harfida berganlar.

[101] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.65.
[102] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. مۇقەددىمە قىسمى. 54.
[103] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.184.
[104] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.162.
[105] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 140.

اَمِكْ əmik : اَمِكْ كُونْ *əmik kün* - ئىلىق كۈن. سوغۇقتىن كېيىن ئىسسىغان. لېكىن هارارىتى يۇقۇپى بولمىغان نەرسىلەرمۇ "**اَمِكْ** *əmik*" دېيىلىدۇ.[106]

Tarjima: iliq (sovuqdan keyingi isishlik ma`nosida).

اِنْكَانْ ingən ھىنگان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اِنْكَنْ اِنْكْرَسا بُتُو بُزْلَارْ *ingən ïŋrasa botu bozlar* - ھىنگان ئىڭرىسا، بوتا بوزلار. بۇ ماقال ئۇرۇق – تۇققانلارنىڭ بىر – بىرىگە بولغان مېھرىۋانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.[107]

Tarjima: urg`ochi tuya (erkak tuya "botu" shaklida berilgan).

Izoh: Yuqoridagi kabi ikki alohida tovushni bir harf orqali, ya`ni **"k"** hamda **"g"** tovushlarini birgina **"ك"** harfi bilan ifodalagan Koshg`ariy o`z o`rni bilan kerakli izohlarni bergan va tarjimonlar uyg`ur tiliga tarjima qilishda, ayni shu izohlar, turkiy tillarning ohangdoshlik qoidalari hamda hozirgi jonli talaffuz asosida farqlab, transkripsiyada alohida **"k"** va **"g"** harflari bilan ko`rsatib berganlar.

اَرْغُجْ arɣuq ئازدۇرغۇچ. كىشىنى قايمۇقتۇرىدىيان. ئازدۇرىدىغان نەرسىلەر. اَرغُجْ اَژُنْ *arɣuq* – *aẓun* قايمۇقتۇرغۇچى، ئازدۇرغۇچى دۇنيا.[108]

Tarjima: odamni mag`rur qiluvchi, hovliqtiruvchi narsa.

جِنْجُو jinqü ئۈنچە، مەرۋايىت. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا. بۇ سوزنىڭ بېشىدىكى "ج – j" ھەرپى "ى – يا" نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.[109]

Tarjima: inju, marvarid (o`g`uz va qipchoqda).

Izoh: Yuqoridagi misolda birgina **"ج"** harfi bilan ifodalangan **"ch"** hamda **"j"** tovushlarining farqini so`z transkripsiyasidan bilamiz.

اُزَقْ uzaķ ئۇزاق. بىرەر ئىش ئارقىغا سورۇلۇپ كەتسە "اُزَقْ اِيشْ *uzaķ ïx*" دېيىلگىنىدەك، بىر يەرگە ئەۋەتىلگەن كىشى كېچىكسە، "يَلاوَجْ اُزَقْ بَردىِ *yalawaq uzaķ bardï* – ئەلچى هايال بولدى" دېيىلىدۇ.[110]

Tarjima: uzoq (masofa va vaqtga nisbatan).

---

[106] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.99.
[107] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.163.
[108] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.128.
[109] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.544.
[110] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.90.

أُزُقْ ozuk: أُزُقْ اَتْ *ozuk at* – ئۇزار ئات، بەيگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردا باشقا ئاتلاردىن ئۆتۈپ كېتىدىغان ئات.[111]

Tarjima: o`zuvchan (hammadan o`zib ketadigan).

أُتُكْ ɵtük ئۆتۈگ ~ ئۆتۈك. ئىچ ئۆتۈش ۋە قۇسۇش كېسىلى. اَنكارْ أُتُوكْ تُتّي – *aŋar ɵtük tutti* ئاڭا ئۆتۈگ كېسىلى تەگدى. [112]

Tarjima: ich ketish (ichi o`tish va qusush kasali).

أُتُكْ ütük دەزمال. هاندۇۋا شەكلىدە بولىدىغان بىر پارچە تۆمۈر. كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۈزلەش ئۈچۈن ئۇنى قىزىتىپ باسىدۇ.[113]

Tarjima: dazmol (o`tyuk).

Izoh: Yuqoridagi misollardan shu ma`lum bo`ladi-ki, Koshg`ariy ushbu **"o"**,**"u"**, **"ɵ"**, **"ü"** kabi turli talaffuz qilinuvchi unli tovushlarni faqat birgina **"أُ"** shaklida bergan va o`z o`rnida farqlash uchun kerakli izohlarni kiritgan.

Mahmud Koshg`ariy **"ب"** bilan **"ف"** harflarining maxrajlari orasidagi o`ziga hos bo`lgan tovushni **"ڤ"** ya`ni shakli o`zgartirilgan **"ف"** harfi bilan bergan bo`lib, tarjimonlar esa transkripsiyada ushbu **"v"** harfi bilan ifodalanganlar. Yana bir **"z"** va **"j"** maxrajlari orasidagi tovush deb ko`rsatilgan o`ziga hos tovush uchun olim **"ژ"** harfini ya`ni shakli o`zgartirilgan **"ز"** harfini tanlagan bo`lsa, transkripsiyada ushbu harf uchun **"z̧"** belgisini qo`llangan.

أُڤْشْ uvux ئۇۋاق نەرسە. أُڤْشْ اَتْماكْ *uvux ətmək* – ئۇۋاق نان.[114]

Tarjima: ushoq (narsaning maydalangan yoki ushatilgan bo`lagi).

نَمِيژا namiz̧a باجا. خوتۇنىنىڭ ئاچىسى ياكى سىڭلىسىنىڭ ئېرى. چىگىلچە.[115]

Tarjima: boja (opa – singilning erlari bir – biriga nisbatan).

Turkiy tillardagi **"ng"** tovushi ya`ni Koshg`ariy **"ن"** va **"ك"** harflari bilan alohida ifodalagan ushbu diffuz (burun tovushi, sonar) tovushni

[111] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 90.
[112] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.93.
[113] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.93.
[114] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.83.
[115] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 581.

tarjimonlartranskripsiyada **“ŋ”** belgisi bilan ya`ni, shakli o`zgartirilga **“n”** harfi bilan ifodalaganlar.

اُلْدَنْك uldaŋ ئۇلتاڭ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اِتْقا اُقُتْ اَتْسا اُلْدَنْكْ بِماسْ ïtķa *uvut ətsə uldaŋ yəməs* - ئىتقا ئۇيات كىرسە، ئۇلتاڭ يىمەس. بۇ ماقال ئۇياتچان بولۇشقا ئۈندەپ، كىشىنى يامان ئىشلاردىن قايتىشقا دەۋەت قىلىپ ئىپتىلىدۇ.[116]

Tarjima: attang (afsus, nadomat chekish).

Turkiy tillardagi qattiqroq talaffuz qilinuvchi **“خ”** tovushi hamda Koshg`ariy arab tilidan kirgan deya aytgan yumshoq talaffuz qilinuvchi **“ه”** tovushlari asarni uyg`ur tiliga tarjima qilishda tarjimonlar tarafidan qattig`i uchun **“h”** hamda yumshog`i uchun **“ḥ”** shakldagi belgilar tanlab olindi. Bularning farqini quyidagi misollar orqali ko`rishimiz mumkin.

خَسْنِي hasni باللارنى سەمرىتىش ئۈچۈن يالىتىلىدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدۇ.[117]

Tarjima: xasni (bolalarni semirtirish uchun yalatadigan dorining nomi).

اُوهِي üḥi ئۆكە، ھۇقۇش. تۈرك خەلقلىرىنىڭ كۆپى بۇ سۆزنى "k - ك" بىلەن "*üki*" دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. توغرىسمۇ شۇ. چۈنكى تۈركى تىلدا بوغۇزدىن چىقىدىغان "ه - ḥ" تاۋۇشى يوق.[118]

Tarjima: ukki (haqqush).

Koshg`ariy turkiy so`zlarni yozishda qo`llagan **“ت”** uchun tarjimonlar transkripsiyada **“t”** harfini, **“س”** uchun **“s”** harfini, **“د”** uchun **“d”** harfini, **“ق”** uchun **“k”** harfini, **“ن”** uchun **“n”** harfini, **“م”** uchun **“m”** harfini, **“ر”** uchun **“r”** harfini, **“و”** uchun **“w”** harfini, **“ز”** uchun **“z”** harfini, **“ل”** uchun **“ l ”** harfini, **“ف”** uchun **“f ”** harfi kabi harflardan foydalanganlar. Bu harflarga misol keltirishda birinchi harfda kelishiga e`tibor qaratdik, chunki, ba`zi harflarda bunday kelishi kam uchraydi. Lekin, so`z o`rtasida va oxirida kelishi ko`plab uchraydi.

---

[116] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 157.
[117] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 566.
[118] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.218.

تَكْرا təgrə چورە، ھالقا، كاجۇۋا. قُذُغْ تَكْرَسِي – *kųżuq təgrəsi* قۇدۇقنىڭ كاجۇۋىسى.[119]

Tarjima: tegra, atrof, qirg`oq.

سَرْسِغْ sarsïɑ سېسىق. سَرْسِغْ سُوزْ – *sarsïɑ søz* سېسىق سوز. بۇ سوز قوپال ئىش – ھەركەت ۋە يۈرۈش – تۇرۇشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.[120]

Tarjima: sassiq, yoqimsiz, qo`pol (ishga, yurish – turishga ham nisbatan).

دِدِمْ didim نىكاھ كېچىسى كېلىنگە كىيدۈرۈلىدىغان ئوتۇغات، تاج.[121]

Tarjima: toj (nikoh kechasi kelinga kiydiriladigan, bezatilgan).

بُرْقِي burkï پۈرۈك. بُرْقِي نانْكْ – *burkï nəŋ* پۈرۈك نەرسە، ئادەمنىڭ قورۇق باسقان پېشانىسىگە ئوخشاش قورۇلغان ياكى تۈرۈلگەن نەرسە.[122]

Tarjima: tirishgan, burushgan (jahli chiqqan odamning peshonasi kabi).

جُفْغا qufɑa باشلامچى. يول باشلىغۇچى. قىپچاق ۋە ئوغۇز تىللىرىدا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قَلِنْ قُلانْ جُفْغاسِزْ بُلْماسْ – *kalïn kulan qufasïzbolmas* قۇلان پادىسى يول باشلىغۇچىسىز بولماس. بۇ ماقال بىركىمنى باشقىلارغا ئەگىشىش لازىم بولغان بىر ئىشتا شۇنداق قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.[123]

Tarjima: yo`lboshlovchi, rahbar.

مُنْدُزْ : munduz مُنْدُزْ اَقِنْ – *munduz akïn* تۈيۈقسىز كەلگەن سەل، كەلگۈن.[124]

Tarjima: sel, oquvchi sel, ko`chki sel.

لُجْنُتْ lüqnüt لۈچنۈت، لاپقۇت. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دانلارنى يانچىشتا يېزا خەلقىنىڭ بىر – بىرىگە ياردەم بېرىشى. ئۇلار ئادەتتە خامان ۋاقتىدا بىر – بىرىگە بىرەر ئۇلاق بىلەن ياكى ئادەم بىلەن ياردەم بېرىدۇ. كەنچەكچە.[125]

Tarjima: hashar, kanjakcha.

كِزْ kiz قۇتا، قاپچۇق، ساندۇق قاتارلىق نەرسىلەر. كِزْداكِي كِزْ يِپارْ – *kizdəki kiz yïpar* قۇتىدىكى كىندىك ئىپار، قۇتىدا ساقلانغان كىندىك ئىپار. بۇ ماقال خوتۇن – قىزلارنىڭ ئاغزىنىڭ خۇش پۇرىقىنى ئىپارغا ئوخشاتقاندا ئېيتىلىدۇ.[126]

Tarjima: quti, qop (sandiqqa o`xshash narsa).

---

[119] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.549.
[120] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 605.
[121] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 516.
[122] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 556.
[123] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 554.
[124] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 599.
[125] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 590.
[126] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 428.

قُدْرُقْ kudruk قوۇيرۇق. قوك، پۇرۇك سوزلىزىنىڭ سىلىق ئىپىتىلىشى. قُيْرُقِي اُتكانْ كِشِي *ķudruķi*
ɵtkən kixi – پەجىمى (پۇرۇگى) بوشاپ كەتكەن كىشى.[127]

Tarjima: quyruq (orqadan kinoya qilish ma`nosi ham bor).

اَنْدِكْ : əndik اَنْدِكْ اَرْ *əndik ər* – ئەندىك ئادەم، ئوندەرىگەك ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَنْدِكْ
اُما اَقْلِكْنِي اَغِرْلارْ *əndik uma əvlikni aqirlar* – ئەندىك مىھمان ئوي ئىگىسىنى
ھورمەتلەر. بۇ ماقال بىلەن ئەسلى مىھمان ھورمەتلىنىشى كېرەكلىگى تەكىتلىنىدۇ.[128]

Tarjima: ahmoq, befahm, hovliqma.

اُوُتْ uwut ئۇۋات ~ ئۇيات. ھايا. "اُقُتْ *uvut*" مۇ دىيىلىدۇ.[129]

Tarjima: uyat, hayo, ibo.

Tarjimonlar transkripsiyada **“غ”** harfini o`ziga hos **“ɑɿ”** belgisi bilan bergan bo`lsalar, **“ش”** harfini ham nisbatan farqli ravishda **“x”** belgisini tanlaganlar. Bularni quyidagi misollarda ko`rishimiz mumkin.

بَشْلاغْ : baxlaɑɿ بَشْلاغْ نانْكْ *baxlaɑɿ nəŋ* – بېشى بوش نەرسە. شۇنىڭدىن ئىلىنىپ، بېشى بوش،
باغلانمىغان ياكى تاشلاپ قويۇلغان ئات – ئۇلاق "بَشْلاغْ يِلْقِي *baxlaɑɿ yilķi*" دىيىلىدۇ.[130]

Tarjima: bo`sh, bekor, tashlandiq.

قَشْغا kaxɑɿa قاشقا.قَشْغا قُوىْ *ķaxɑɿa ķoy* – قاشقا قوي، پىشانىسىدە ئېقى بولغان قوي. قَشْغا اَتْ
ķaxɑɿa at – قاشقا ئات، پىشانىسىدە ئېقى بولغان ئات. پىشانىسىدە ئېقى بولغان توگىمۇ
شۇنداق دىيىلىدۇ.[131]

Tarjima: qashqa (qo`y, ot, tuyaga nisbatan).

Arab tilida unli tovushlar harakatlar orqali ifodalanadi, chunki ular o`zak undoshlar ustiga yoki ostiga qo`yiladi. Agar so`z unli tovush bilan boshlansa, u holda “ا” alifga qo`yiladi. Arab tilida asosiy 3 ta unli tovush bo`lsa, turkiy tillarda unli tovushlar nisbatan ko`proqdir. Qoshg`ariy shartli ravishda mana shu cheklangan unli harakatlar bilan turkiy tillardagi unlilarni aks ettirgan. Yuqorida “اِ” hamda “اُ” larni misollari bilan ko`rib chiqdik. Endi esa “اَ” ni ko`rib chiqamiz.

---

[127] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 618.
[128] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 143.
[129] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 113.
[130] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 602.
[131] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 555.

Tarjimonlar tarafidan transkripsiyada ajratilib ko`rsatilgan **“a”** va **“ə”** unli tovushlari devonda birgina **“اَ”** bilan ifodalangan. Yana bir **“ي”** va **“ى”** tarzida qo`llangan harflarni transkripsiyada har ikkisi uchun **“y”** harfini berilgan.

اَغِيرْ aɑqïr: اَغِيرْ نانْكْ *aɑqïr nəŋ* - قىممەتلىك (قىممەت باھالىق) نەرسە.[132]

Tarjima: qimmatbaho narsa (og`irlik ma`nosi ham bor).

اَرْكَكْ ərkək ئەركەك. ھەربىر ھايۋاننىڭ ئەركەگى. اَرْكَكْ تَقاغُو *ərkəktaķaɑqu* – خوراز.[133]

Tarjima: erkak (har qanday hayvon va parrandalarning erkagi).

اَيِقْ ayïķ ۋەدە. اَنِكْ مَنْكا اَقِسِي بارْ *aniŋ maŋa ayïķï bar*– ئۇنىڭ ماڭا ۋەدىسى بار.[134]

Tarjima: va`da (so`z berishlik).

اُرُمْداىْ urumday زەھەرنى قايتۇرىدىغان تاش. ياد بزەھەر.[135]

Tarjima: tosh (zaharning zararini yo`qotish uchun ishlatiladi).

---

[132] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 74.
[133] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 150.
[134] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 114.
[135] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 215.

2.2. Devonda berilgan turkiy so`zlarning ma`nolari to`g`risida

Mahmud Koshg`ariy "turkiy til" va uning shevalaridagi leksik boyligini to`plash uchun turmushning chuqur qatlamlariga sho`ng`ib, sinchiklab tekshirgan. Xalqning moddiy hayoti va ma`naviy boyligini bildiradigan so`zlarni ilmiy tadqiq qilgan. Natijada, Mahmud Koshg`ariy adabiy tilning qardosh so`zlarini o`lcham qilgan holda, har bir qabilaning tilidan so`z yasashga bo`ladigan to`p so`zlarni olgan va so`zlarning etimologiyasiga alohida e`tibor berib, turkiy tillarga keyin kirgan so`zlarni yozmagan. "Turkiy tillar devoni"ga kiritilgan so`z boyligi jihatidan "xoqoniya tili"ning leksikasini asos qilgan holda, hamma turkiy xalqlarning tillari uchun yaqin bo`lishini nazarda tutgan. Normal adabiy tildan o`zgacha xususiyatga ega bo`lgan o`g`uz, qipchoq va arg`u shevalariga xos so`zlarni o`z joyida izohlagan. Hatto ayrim mahallaviy so`zlarni ham (shu joyning iqtisodiy aloqadagi rolini nazarda tutib) kiritib, o`zgartirish bergan. "Turkiy tillar devoni"ga kiritilgan so`zlarning mutloq ko`pchiligi hozirgi zamon uyg`ur tilida (Qashqar, Xo`tan, Qumul va Lo`pnur shevalarida) talaffuzi ko`p o`zgarmagan holda qo`llanilmoqda.

مەسلەن :

اَيْبَنْكْ *aypaŋ* – ئايپاڭ `اَرْقارْ *arķar* – ئارقار ` اَدَشْ *adax* – ئاداش ` اُولْ *ul* – ئۇل `

اُلاغْ *ulaɋ* – ئۇلاق ` اُنْكْ *øŋ* – ئوڭ ` اَرْكُزْ *ərgüz* - ئەگۈز ` بُشْكالْ *pøxkəl* - پوشكال `

بَقْلانْ *paķlan* – پاخلان ` بَغِشْ *baɋïx* – بېغىش ` جَغْمُرْ *qaɋmur* – چامغۇر `

جَشْ *qəx* – چەش` جُنُكْ *qünük* – چۈلۈك ` تَقِلْقُو *tavïlķu* – تېۋىلغان ` تَغاىْ *taɋay* – تاغا `

تُغاقْلِقْ *tuɋaķlïķ* - تۇۋاقلىق ` تُنكْرا *toŋra* – توڭرا ` قُشْغاجْ *ķuxɋaq* - قۇشقاچ `

قِنكْراقْ *ķïŋraķ* - قىڭراق ` كَرْكيِ *kərki* – كەكە ` سُكْسُكْ *søksük* – سوكسۇك .

Bunday so`zlardan hatto birmunchasi (masalan: arqar,adash,ul, o`ng, tog`ay, so`ksuk va boshqalar) qadimgi uyg`ur tili (o`rxun mangu tosh tili) da ham uchraydi. Leksik jihatdan qaraganda hozirgi zamon uyg`ur tilining "xoqoniya tili" orqali "o`rxun" tiliga bog`langanligi o`z-o`zidan ma`lum bo`ladi.

Leksikada shuni alohida eslatib o`tishga to`g`ri keladiki,Qoraxoniylar o`lkasida islom dini davlat diniga aylanib, yuz yil o`tkanidan keyin yozilgan “Turkiy tillar devoni” ga arabcha, forscha so`zlar asosan kiritilmagan (o`g`uzlar tilidagi ayrim so`zlarning yoki “xoqoniya tili”dagi ayrim kishilar nomlarining arabcha yoki forschaga o`xshashligi haqida izoh berilganini hisobga olmaganda). Lekin uzoq davr iqtisodiy va madaniy aloqalar natijasida uyg`ur-turk tiliga kirib o`zlashib ketgan xitoycha so`zlar “xoqoniya tili” ning lug`at tarkibiga o`z so`zlari sifatida kiritilgan. Demak, yuqoridagi holatlardan shunday xulosa kelib chiqadaki, “Turkiy tillar devoni” XI asrda “xoqoniya tili” degan nom bilan atalgan (asosan Qashqar va Bolasug`un shaxarlari hududlarida qo`llanuvchi) uyg`ur adabiy tilini asos qilgan holda yozilgan[136].

Mahmud Koshg`ariyning turkiy so`zlarga bergan hamma izohlarini muallifning ifoda shakillarini va uslubini saqlash asosida turli tarjima qilish uchun harakat qildik. Bunda quydagicha yo`l tutildi:

a)bir so`z hozirgi zamon uyg`ur tilida hozir ham shunday ishlatilayotgan bo`lsa, tarjimada shu so`zning o`zi berilidi.

مەسلەن : اِتْ *ït* – ئىت.

b)devondagi so`zning hozirgi zamon uyg`ur tilidagi iste`mol ma`nosida o`zgarish bo`lgan bo`lsa, tarjimada avval shu so`zning o`zi berilib, undan keyin uning hozirgi zamon uyg`ur adabiy tilida keng ishlatilayotgan sinonimi berildi.

مەسلەن : اَتْ *ət* – ئەت، گوش.

c)devondagi so`z hozirgi zamon uyg`ur tilida ishlatilmay, shevalarda saqlangan bo`lsa avval shu so`zning shevalarda saqlangan shakli berilib, undan keyin hozirgi zamon uyg`ur adabiy tilida keng ishlatilayotgan sinonimi berildi. Ammo qaysi shevada ekanligi to`g`risida izoh berilmadi.

مەسلەن : اُلُقْ *uluķ* - ئۇلاق ~ ئۇۋلاق، قېپىق، قولۋاق.

d)tarixiy atamalar va geografik nomlarning avval o`zi berilib undan so`ng izohi tarjima qilindi.

---

136. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. مۇقەددىمە قىسمى.40-39.

مەسلەن : تَرْخانْ *tarhan* – تارخان. ئىسلامىيەتتىن ئاۋال قوللىنىلغان ئىسىم. "بەگ"مەنىسىدە. ئارغۇچە.

جُرْجانْ qurqan – چەرچەن. چىن يولىدا مۇسۇلمانلار چېگرىسىغا جايلاشقان بىر شەھەر ئىسمى.[137]

Devonda qo`llanilgan so`zlarning bir qismi arxaizmga aylangan bo`lib, hozirgi zamon uyg`ur adabiy tilida qo`llanilmaydi, ya`ni iste`moldan chiqqan so`zlar hisoblanadi. Quyida **arxaik so`zlarga** ayrim misollar keltirishimiz.

اُڤاuva بىر خىل غىزانىڭ ئېتى. گۇرۇچ قاينىتىپ سوغاق سۇغا سېلىنىدۇ، كېيىن سۇزىۋېلىنىپ شېكەر ۋە مۇز سېلىنىدۇ. بۇ غىزا سۇغاقلىق ئۇچۇن يېيىلىدۇ.[138]

Tarjima: taomning nomi (uva).

اُكا oga تەجرىبىلىك، ئەقىللىك كاداڭ. ئىدى خەلق ئىچىدىن چىققان قېرى – سال كىشىلەرگە بېرىلگەن، تېگىندىن بىر دەرىجە توۋەن ئاتاق. بۇ مۇنداق كېلىپ چىققان: زۇلقارنەين چىنگە قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۇچۇن تۇركك خاقانى ياشلاردىن تەشكى تاپقان بىر بولۇك ئەسكەرنى ئەۋەتىدۇ. خاقانىنىڭ ۋەزىرى: "سىز زۇلقەرنەينگە ياشلارنى ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماخىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولىشى كېرەك ئىدى" دېگەندە، خاقان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنىسىدىكى سوزىنى قوللىنىپ، "ئوگەنمۇ؟" دېگەن. ۋەزىر "ھە ئە" دەپ جاۋاپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خاقان ياشانغان، سانالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كېچىسى زۇلقەرنەيننىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۇرك ئەسكىرى زۇلقارنەين ئەسكىرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىندىگىگەچە ئىككىگە بولۇۋەتكەن. ئولتۇرۇلگەن ئەسكەر تىللە سېلىنغان ھەميانىنى بېلىگە ئېسىۋالغان ئەكەن ، ئۇمۇ كېسىلىپ، تىللىلار قانغا مىلىنىپ يەرگە توكۇلگەن. ئەتىسى ئەتىگەن تۇرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنغان تىلللەرنى كورۇپ ، بىر بىرىدىن سورىغان "بۇ نېمە" دەپ، ئۇلار ئالتۇن قان دەپ جاۋاپ بەرگەن.[139]

Tarjima: tajribalik, aqllik**.**

اُما uma ئۇيگە كەلگەن مېھمان. [140]

Tarjima:mehmon.

اُجْلُجْ uqluq توشقان تۇزىغى. .ۇچلىرى بىبىر تومۇرگە بەكىتىلگەن ئۇچ تال چىۋىقتىن قۇرىلىدۇ.[141]

---

[137].مەھمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. مۇقەددىمە قىسمى.56-55.

[138]. مەھمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم 121.

[139]. مەھمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم 122.

[140]. مەھمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم 124.

Tarjima: sichqon tuzog`i.

اُدْغُجْ ozquq يالقۇن، ئوتقاش.[142]

Tarjima:ayb, masxara.

اُرْكُجْ ɵrküq تومۇر ئوچاق.[143]

Tarjima: temir o`choq.

اَرْقِشْ arkïx خەۋەرچى. يىراقتىن يىراققا كەتكەن كىشىگە ئەۋەتىلىدىغان ئادەم. ئۇنىڭ خەۋەرچىسى كەلدى. بۇ سۆز خەت، مەكتۇپ مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.[144]

Tarjima: xabarchi.

اَذْرُقْ azruk باشقا، بولەك. ئوغۇزچە.[145]

Tarjima: boshqa, bo`lak.

اُذْلُقْ uznaķ ئۈيلۈق يەر، ئېغىلدا كالىلار ياتىدىغان يەر. ئارغۇچە.[146]

اُذمَق uzmaķ ئىمكار، شاگىرت[147].

اُسْرِقْ usrïķ ئۇيقىسى كەلگەن، مۈگدىگەن ئادەم.[148]

Tarjima: uyqisi kelgan, mudragan odam.

اَلْجَقْ alqaķ كۆڭلى يۇمشاق، مىجازى ئوبدان كىشىلەرگە نىسبەتەن قوللىنىلىدىغان سۆز ھېساپلىنىدۇ.[149]

Tarjima: ko`ngli yumshoq, ko`ngli keng.

اُتْلُكْ ɵtlük ئۆگۈت، نەسىھەت. شۇ مەنادە (اُوُتْ wutɵ) سۆزىمۇ ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ ئەسلى"اُكُتْ gutɵ"[150]

Tarjima: o`git, nasixat.

اُرْتُكْ ɵrtük يوپۇق. مەسىلەن: ئېگەر يوپۇغى. ئۆلۈغ ئادەملارنىڭ قەۋرىلىرىگە يېپىلىدىغان يىپەك رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشەش نەرسىلەرمۇ " اُرْتُكْ ɵrtük - يوپۇق" دېيىلىدۇ.[151]

---

[141]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم 128.
[142]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم 128.
[143].مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم . 129.
[144]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم . 132.
[145]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 133.
[146]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم . 134.
[147]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 134.
[148]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 135.
[149]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.136.
[150]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.. 138.

Tarjima: yopinchiq

اَرْسَكْ ərsək بۇزۇق، يامان، مەسلەن: كەمچىلىگى بار يامان ئىش.[152]

Tarjima: buzuq, xato, yomon.

اِكْدُكْ igdük سۈت ۋە قېتىقتىن قىلىنىدىغان، سۈزمىگە ئوخشەش ئادەمنى ئاچ قالغاندە يېسە تويىدىغان يېمەكلىك.[153]

Tarjima: tvarok.

اُكْماكْ ügmək توپلانغان نەسە. بۇ سوزمۇ ئەسلىدە مەستەردۇر.[154]

Tarjima: to`plangan narsa.

اُذْرُمْ ɵzrüm ھەر نەرسەنىڭ تەللانغىنى، خېتى، ياخشىسى.[155]

Tarjima: har narsaniing tanlangani, yaxshisi.

اَكْرِمْ əgrim سۇ يىغىلىدىغان يەر، ئەۋرەز.[156]

Tarjima: suv yig`iladigan yer, avraz.

اَرْقُقْ arḳuḳ ئارتىق ياغاچ. ئىككى تام ياكى ئىككى تۈۋرۈك ئارىسىغا توغرا قويۇلىدىغان ياغاچ.[157]

Tarjima: yog`och.

اَلْما olma كوزا[158]

Tarjima: ko`za.

اِسْرا isrə تۆۋەن، كېيىن[159]

Tarjima: keyin.

اَرْسُو arsu پەس، قەدىرسىز نەرسە، ئوغۇزچە[160]

Tarjima: past, qadrsiz narsa.

---

[151] . مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 140.
[152] مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 140.
[153] . مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 142.
[154] . مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 143.
[155] . مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 144.
[156] . مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 145.
[157] . مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 148.
[158] . مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 176.
[159] . مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 170.
[160] . مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 172.

اُتُرْدِى orurdï كېستى، قىرقىدى.[161]

Tarjima: qirqmoq, kesmoq.

اِلَرْدِى ilərdi ئىلىندى، ئىلەشتى. مېنىڭ كوزۇمگە بىر نەرسە ئىلەشتى. قاراڭغۇدە ياكى يىراقتە مېنىڭ كوزۇمگە بىر نەرسە غۇۋا كورۇندى. [162]

Tarjima:ilindi, ilashti.

اِذِشْدِى ïzïxdï سۇنۇشتى. ئۇ مەن بىلەن تارتۇق سۇنۇشتى. بىرار نەرسە ياكى ئىش ئۇستىدە بىر كىم بىلەن بېللىششمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.[163]

Tarjima:tortishmoq.

اُذُشْدِى üzüxdi چېپىشتى. ئۇ مېنىڭ بىلەن ئات چېپىشتى. ياردەملىشىش ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.[164]

Tarjima:chopmoq, choptirmoq. (otda)

اَمِكْ : əmik اَمِكْ كُونْ *əmik kün* - ئىلىق كۇن. سوغۇقتىن كېيىن ئىسسىغان. لېكىن هاراريتى يۇقۇپى بولمىغان نەرسىلەرمۇ "**اَمِكْ** *əmik*" دېيىلىدۇ.[165]

Tarjima: iliq (sovuqdan keyingi isishlik ma`nosida).

اُتُكْ ütük دەزمال. هاندۇۋا شەكلىدە بولىدىغان بىر پارچە تومۇر. كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۇزلەش ئۇچۇن ئۇنى قىزىتىپ باسىدۇ.[166]

Tarjima: dazmol (o`tyuk).

نَمِيژا namïẕa باجا. خوتۇنىنىڭ ئاچىسى ياكى سىڭلىسىنىڭ ئېرى. چىگىلچە.[167]

Tarjima: boja (opa – singilning erlari bir – biriga nisbatan).

خَسْنِى hasnï باللارنى سەمرىتىش ئۇچۇن ياللىتىلىدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا هىندىستاندىن كەلتۇرۇلىدۇ.[168]

Tarjima: xasni (bolalarni semirtiradigan dorining nomi).

تَكْرا təgrə چورە، هالقا، كاجۇۋا. قُذُغْ تَكْرَسِى *ķużuq təgrəs*i – قۇدۇقنىڭ كاجۇۋسى.[169]

---

[161]. مەهمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 237.
[162]. مەهمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 242.
[163]. مەهمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 246.
[164]. مەهمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 242.
[165].مەهمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 99.
[166].مەهمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 93.
[167].مەهمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 581.
[168].مەهمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 566.
[169].مەهمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللەر دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 549.

Devonda berilgan turkiy so`zlarning yana bir qismi hozirgi zamon uyg`ur adabiy tilida hamon foydalanib kelinmoqda va ular hozirgi zamon uyg`ur adabiy tilining asosiy qismi bo`lib hizmat qilmoqda. Bu so`zlar hozirgi zamon uyg`ur adabiy tiliga o`zgarishsiz to`g`ridan – to`g`ri, shakli yoki ma`nosi o`zgargan holda va shu kabi ko`rinishlarda kirib kelgan. Quyida shu kabi hozirgi uyg`ur tilida mavjud bo`lgan, **iste`moldagi so`zlarga** ayrim misollar berildi.

اَلْقِشْ alkïx ئالقىش. ماختاش، دۇئا قىلىش. ئۇ بەگنى ئالقىشلىدى.[170]

Tarjima: olqish, maqtov, duo qilish.

اُرْتَقْ ortak ئورتاق، شېرىك. ماقالدە مۇنداق كەلگەن: ئورتاق ئوز ئورۇرتىغىدىن ئارتىق ئالماس. بۇ ماقالنى ئىنساپقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.[171]

Tarjima: o`rtoq, sherik.

اُقْلُقْ okluk ئوقلۇق، ساداق، ئوقدان.[172]

Tarjima: o`qdon.

اُرْدَكْ ɵrdək ئوردەك. ماقالدە مۇنداق كەلگەن: غاز كەتسە، ئوردەك كولنى ئىگىلەر. بۇ ماقال خەلق ئارىسىدىن بىر ئۇلۇغ ئادەم كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا بىر نائەھلى ئادەم چىققانلىقىغا تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.[173]

Tarjima: o`rdak.

اُسْتُنْ üstün ئۇستۇن. ئۇندەن ئۇستۇن، ئۇنىڭدىن ئۇستۇن.[174]

Tarjima: ustun. (biron bir narsani biron bir narsadan ustun turishi).

اَمْكَكْ əmgək ئەمگەك، مېھنەت. جاپا – مۇشاققەت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئەمگەك بىكار كەتمەس.[175]

Tarjima: mehnat.

اُيْغُرْ uyɣur ئۇيغۇر بىر ئەلنىڭ ئىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ بەش شەھرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقارنەين تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغان ئىكەن.

ماڭا مۇھەممەد چاقىر تونقا خان ئوغلى نىزامىدىن ئىسرافىل توغان تېگىن ئوز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سوزلەپ بېرىپ، مۇنداق دېگەن ئىدى: زۇلقارنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندە، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى توت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتى لاچىن قاناتلىرىغا

---

[170]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 132.
[171]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 134.
[172]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 136.
[173]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 140
[174]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 147.
[175]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 149.

ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئادىغا قانداق ئاتسە، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقارنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە بۇلار باشقىلارغا مۇھتاج بولماي، ئوز ئوزىغىنى ئوزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن؛ بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتىلالمايدۇ، قاچان خالىسە، شۇ چاغدە ئېتىپ يېيالايدۇ دېگەن ئىكەن. شۇندىن تارتىپ بۇ ئەل "خُذْخُرْ huẑhur" دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىن "خ - h" ھەرپى "ا - ئېلىف"قا ئالماشقان. مۇنداق بوغۇز ھەرپىلىرىنىڭ بىر بىرىگە ئالمىشىشى بولۇپمۇ "ا - ئېلىف"نىڭ ئالمىشىشى كوپ ئۇچرايدىغان هادىسىلار ھېساپلىنىدۇ.[176]

Tarjima: uyg`ur.

اَيْرِقْ ayrïk ئايرىم "باشقا" دېگەن مىناده ئىشلىتىلىدىغان سوز. ئوغۇزچە.[177]

Tarjima: boshqa, ayrim.

اَشْلِقْ axlïk ئاشخانە. ئوغۇزلار بۇغداينى ئاشلىق دېگەن.[178]

Tarjima: oshlik, bug`doy.

اَنْداغْ andaɑq ئانداق، شۇنداق. شۇنداق دېدىم. چىگىلچە.[179]

Tarjima: unday, shunday, bunday.

اِسْتَكْ istək ئىستەك، ئىشتىياق. ئىشتىياق تۇغىلدى.[180]

Tarjima: istak, ishtiyoq.

اَيْرانْ ayran ئايران، قېتىق.[181]

Tarjima: ayron, qatiq.

اُلاغْ ulaɑq ئۇلاغ. بەگنىڭ بۇيرۇغى بىلەن يۇرىدىغان تېز پوچتىچىنىڭ بېكەتلاردە يەڭگۇشلەپ مىنىدىغان ئېتى.[182]

Tarjima: uloq. (tez yuruvchi ot)

اُلاغْ ulaɑq ئۇلاق. كىيىمىگە سېلىنغان ئۇلاق.[183]

Tarjima: uloq, yamoq.

اُكايْ øgəy ئوگەي. ئوگەي ئاتە، ئوگەي ئوغىل، ئوگەي قىز.[184]

---

176. مەھمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 152.
177. مەھمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 153.
178. مەھمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 154.
179. مەھمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 160.
180. مەھمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 162
181. مەھمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 163.
182. مەھمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم.165.
183. مەھمۇت قاشقىرى، تۇركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 164.

Tarjima: o`gay. (o`gay ota, o`g`il, qiz)

اَرْبا arpa ئارپا. ماقالدا مۇنداق كەلگەنكەن: ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، ياردەمچىسىز باتۇر سەپنى يىمىرالمەس. بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئوزئارا ياردەملىشىشگە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.[185]

Tarjima: arpa.

اُرْدُو ordu ئوردا، خان شەھرى. بۇنىڭدىن ئىلىنىپ خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھرى.[186]

Tarjima: o`rda. (xon shahri).

اُتْرا otra ئوتتۇرا. ھەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى.[187]

Tarjima: o`rta.

اُكْرا ügrə ئۈگرە. سۇيقاشنىڭ بىر تۈرى. ئۇ چوپتىن سۇلۇق، لەززەتلىكرەك بولىدۇ.[188]

Tarjima: ugra (ovqatning nomi).

اَكْرِ əgri ئەگرى. ماقالدە مۇنداق كەلگەن: يىلان ئوزىنىڭ ئەگرىلىگىنى بىلمەس، توگە بويىنىنى ئەگرى دەر. بۇ ماقال ئوزىدە ئەيىپ تۇرۇغلۇق باشقىلاردىن كۈلىدىغان غەيدۋەتچىلارگە تەمسىل قىلىپ ئەيتىلىدۇ.[189]

Tarjima: egri.

[184]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 166.
[185]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 167.
[186]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 168.
[187]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 170.
[188]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 171.
[189]. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى 1981 - يىل، بىرىنچى توم. 171.

III. Bob. “Devonu lug`atit turk” asarining o`zbek va uyg`ur tillaridagi tarjimasi qiyosiy tadqiqoti

3.1. Transkripsiyadagi farq va o`xshashlikllar

“Devonu lug`atit turk” asarining o`zbek tilidagi nashrida arab xatida berilgan turkiy so`zlarning transkripsiyasi asosan kirill alifbosi va bir nechta yangicha belgilarda berilgan. Asarning uyg`ur tilidagi nashrida esa arab xatidagi turkiy so`zlarning transkripsiyasi, asosan,lotin alifbosi va bir nechta yangi belgilar bilan berilgan. Bu ikki alifboda o`xshash va farqli jihatlar mavjud bo`lib buni quyidagi devonda berilgan turkiy so`zlarning transkripsiyalarida qo`llanilgan harflar asosida tuzilgan maxsus ikki alifbo misolida ko`rishimiz mumkin.

(O`zbek tilidagi nashr)

ب – б, п; ت – т; ر – р; ز – з; د – д; ذ – з; ژ – ж; خ – х;
ج – ǰ, ч; س – с; ش – ш; غ – ғ; ل – л, l; م – м; ن – н;
نک – ң; ک – к, г; ق – қ; ف – ф; ڤ – w; و – в; ى,ي – j;
پ - п; ه - h; اُ- о, ӧ, у, ӱ; اَ- а, ä, ӟ;اِ - i, ï.

(Uyg`ur tilidagi nashr)

ب - b, p; ت - t; ڤ - v;ژ - ẓ: ذ- ż; د - d; و- w; س - s; ش - x; خ – h;

ر- r; ى,ي - y; ز- z; م - m; ل - l; ن - n; ق - ķ; غ - ɋ; ف - f; ه - ḩ;

-ك k, g; -پ p; ج- q, j; -نك ŋ; اِ - ï, i; اَ - ə, a; اُ - ɵ, o, ü, u; اِيَ - ə.

Ushbu ikki transkripsiyalardagi farq va o`xshash jihatlarini quyida misollar yordamida ko`rib chiqamiz.

اَلْبْ алп – botir, qahramon.

اُبْلاَنْ ɵplən ھوپلەن، ھوپیگەن.

بَسُتْ басут – yordamchi, yordam.

بُرْقِي burķï پۈرۈك.

أُرْپَكْ ӱрпäк– hurpayganlik.

أُرْپَكْ ürpək ھۈرپەك.

اِفْرِقْ ïwpïк – ko`zacha.

أُقْشْ uvux ئۇۋاق نەرسە.

أُژُكْ ӱжӱк – bo`g`in, hijo.

نَميژا namïʐa باجا.

أَنْكْدِى öнді – teshdi.

أُلْدَنْكْ uldaŋ ئۇلتاڭ.

اَتِلْ этil – qipchoq ellarida bir daryoning nomi.

تَكْرا təgrə چورە، ھالقا، كاجۇۋا.

قِمِزْ кïмïз – qimiz.

قُدْرُقْ kudruk̡ قۇيرۇق.

أُذْلَكْ öзläк – zamon, vaqt.

أُذِقْ : użïk̡ أُذِقْ اَرْ – *użïk̡ ər* ئۈيقۇ باسقان ئادەم.

اِرْتَشْ iртäш – talashish, tortishish.

اِرْتَشْ irtəx مۇنازىرىلىشىش، سۈرۈشتۈرۈش.

اِتْلِغْ ïтлïғ : اَقْ اِتْلِغْ ïтлïғ эw – iti bor uy.

اِتْلِغْ ïtlïɑ ئىتلىق.

أُقْ ок – o`q, to`sin yoki xari.

أُزُقْ ;ozuk̡ أُزُقْ اَتْ – *ozuk̡ at* ئوزار ئات.

أُشْ уш – shunday, xuddi.

أُرُمْداىْ urumday زەھەرنى قايتۇرىدىغان تاش.

أُرُنْكْ öрӱн – har bir oq narsa.

أُتُكْ ɵtük ئوتۇگ ~ ئوتۇك.

أُلِيكا ӱlікä – yelim olinadigan o`simlik.

أُتُكْ ütük دەزمال.

اَسْرُكْ эсрӱк – mast, sarxush.

سَرْسِغْ sarsïɑ سىپسىق.

شَلْ شُلْ шал-шул– qo`li ishga qo`vushmagan.

قَشْغا kaxɑa قاشقا.

مَرازْ мараз – qorong`i kecha.

مُنْدُزْ munduz سەل، كەلگۈن.

بالِغْ балïғ – yarador.

جُفْغا qufɑa باشلامچى.

تُرُمْ турум – bo`taloq.

بُرْقِي burkï پۈرۈك.

تَفْ тэф – hiyla, nayrang.

جُفْغا qufɑa باشلامچى.

خانْ хон – turklarning eng katta boshliqlari.

حَسْنِي hasnï باللارنى سەمرىتىش دورا.

هَجْهَجْ hач-hач – ho`sh-ho`sh.

اُوهِي üḥi ئۈكە، ھۇقۇش.

كَتَنْ кэтäн –mehnat, qiyinchilik.

اَرْكَكْ ərkək ئەركەك.

كُلْكُو кÿlгÿ – kulgi.

اِنْكانْ ingən ھىنگان.

جُبْ ǰуб – sharbat quyqasi.

جِنْجُو jinqü ئۈنچە، مەرۋايىت.

جُفْغا чуфға – yo`l boshlavchi.

جُفْغا qufɑa باشلامچى.

اَىْ aj – to`q sariq rangdagi bir ipak kiyimlik.

اُرُمْداىْ urumday زەھەرنى قايتۇرىدىغان تاش.

اُيَزْ ÿjäз – kichik chivin (o`g`zcha).

اَيِقْ ayïk ۋەدە.

قِمِزْ кïмïз – qimiz.

اُزُقْ ;ozuk اُزُقْ اَتْ – *ozuk at* ئوزار ئات.

دِكْ дiк –tikka turish.

دِدِمْ didim نىكاھ كېچىسى كېلىنگە كىيدۈرۈلىدىغان ئوتۇغات، تاج.

3.2. Ma`nodagi farq va o`xshashlikllar

Mahmud Koshg`ariy "turkiy til" va uning shevalaridagi leksik boyligini to`plash uchun turmushning chuqur qatlamlariga sho`ng`ib, sinchiklab tekshirgan. Xalqning moddiy hayoti va ma`naviy boyligini bildiradigan so`zlarni ilmiy tadqiq qilgan. Natijada, Mahmud Koshg`ariy adabiy tilning o`rtoq so`zlarini o`lcham qilgan holda, har bir qabilaning tilidan so`z yasashga bo`ladigan to`p so`zlarni olgan va so`zlarning etimologiyasiga alohida e`tibor berib, turkiy tillarga keyin kirgan so`zlarni yozmagan. "Turkiy tillar devoni"ga kiritilgan so`z boyligi jihatidan "xoqoniya tili"ning leksikasini asos qilgan holda, hamma turkiy xalqlarning tillari uchun umumiy bo`lishini nazarda tutgan. Normal adabiy tildan o`zgacha xususiyatga ega bo`lgan o`g`uz, qipchoq va arg`u shevalariga xos so`zlarni o`z joyida izohlagan. Hatto ayrim mahallaviy so`zlarni ham (shu joyning iqtisodiy aloqadagi rolini nazarda tutib) kiritib, o`zgartirish bergan.

"Turkiy tillar devoni"ga arabcha, forscha so`zlar asosan kiritilmagan (o`g`uzlar tilidagi ayrim so`zlarning yoki "Xoqoniya tili"dagi ayrim kishilar nomlarining arabcha yoki forschaga o`xshashligi haqida izoh berilganini hisobga olmaganda). Lekin uzoq davr iqtisodiy va madaniy aloqalar natijasida uyg`ur-turk tiliga kirib o`zlashib ketgan xitoycha so`zlar "xoqoniya tili" ning lug`at tarkibiga o`z so`zlari sifatida kiritilgan.

Demak, yuqoridagi holatlardan shunday xulosa kelib chiqadaki, "Turkiy tillar devoni" XI asrda "xoqoniya tili" degan nom bilan atalgan mushtarak adabiy tilini asos qilgan holda yozilgan.

Bu asar katta hajimlik uch tomdan iborat. Bundan ma`lum bo`ladiki, turkiy tillar leksik jihatdan naqadar boy. Tekshirishlar shuni ko`rsatadiki, u davr tili leksikasi hozirgi o`zbek tili leksikasiga asos bo`lgan. Devondagi so`zlarning bir qismi til taraqqiyot qonunlariga muvofiq arxaik holga tushgan bo`lsa ham, asosiy qismi turli hollarda yoki butunlay o`zgarishsiz va yoki ba`zi o`zgarishlar bilan bizga yetib kelgan. Shu orada turmushda qo`llanib kelgan va bir qancha yangi so`zlar yasalishiga manba bo`lib xizmat qilgan. Ba`zi so`zlar til taraqqiyoti

qonunlariga muvofiq benihoyat o`sib urchigan, bir qismi siyrak uchrovchi bir holga tushgan.Ba`zilarining formasi o`zgargan, ba`zilarining ma`nosi o`zgargan, ba`zilari iste`moldan chiqib ketgan.

Hozirgi zamon uyg`ur tiliga nisbatan aytganda esa, “Turkiy tillar devoni”ga kiritilgan so`zlarning mutloq ko`pchiligi hozirgi zamon uyg`ur tilida (Qashqar, Xo`tan, Qumul va Lo`pnur shevalarida) talaffuzi ko`p o`zgarmagan holda qo`llanilmoqda.

Devon yaratilgan davrdan tortib to hozirgi kungacha o`zbek va uyg`ur xalqlari hayotida turli sohalrda ya`ni: siyosiy, ijtimoiy, madaniy, ma`naviy hayotida o`zgarishlar sodir bo`ldi va bu, albatta, tilga o`zining ta`sirini ko`rsatmay qolmagan. Zamonaviy o`zbek va uyg`ur tillarida hozirda ma`lum farqlanishlar uchrab turadi. U asosan leksikalogiya bilan bog`liq chunki har ikki tilga asosan ikki bir-biridan farqlanuvchi yirk tillar yaxshigina ta`sir qilgan. Misol uchun: o`zbek tilida XX asrning o`zida yozuv bilan bog`liq bo`lgan uch martta o`zgarish yuz bergan va bu o`zgarishlar imkon qadar rus tiliga o`zbek tilini yaqinlashtirilishiga harakat qilingan. Uyg`ur tilida esa Xitoyning ta`siri 1959- yilgi til islohatlaridan keyin yaqqol ko`rinadi ya`ni; uyg`ur tiliga xitoy fonetik yozuvini qabul qilishi bo`lgan. Buni oqibatida har ikki tilda so`zlarning yo`qotilishiga olib keldi. Yo`qolga so`zlar esa turli mezonlar asosida bo`lgani sababli har ikki tilda turli xil o`zgarishlar bo`lgan.

Hozirda kunda o`zbek tilida arxaizmga aylangan so`zlar uyg`ur tilida qo`llanilishi yoki aksincha, uyg`ur tilida arxaizmga aylangan so`zlar o`zbek tilida qo`llanilishini kuzatishimiz mumkin. Yana shu kabi o`zbek tiliga o`zgarishsiz yoki ma`lum bir o`zgarishlar bilan kirgan so`zlar uyg`ur tilida ham aynan shunday yoki biroz farqli bo`lishini ko`rishimiz mumkin. Quyida ayrim so`zlar misolida shu kabi farqli va o`xshash tomonlarini ko`rib chiqamiz.

اِرْتَش ipтäш – talashish, tortishish. Biror ish ustida xalq o`rtasida voqe bo`lgan (munozaraviy) bahslashish, tortishuv قُبْدِى اِرْتِش ipтäш қопдï – bahs, munozara qizib ketdi.

اِرْتَشْ irtəx مۇنازىرىلىشىش، سۈرۈشتۈرۈش. بىرەر ئىش توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا قوزغالغان بەس – مۇنازىرە. اِرْتَشْ قُبْدِى *irtəx ķopdï* – بەس – مۇنازىرە كوتىرىلدى.

اِتْلِغْ ïтлïғ : اَقْ اِتْلِغْ ïтлïғ ӛw – itlik uy, iti bor uy.

اِتْلِغْ ïtlïɑq ئىتلىق. اِتْلِغْ اَقْ ev ïtlïɑq – ئىتلىق ئۆي، ئىتى بار ئۆي.

اَكْرِى ӛгрі – egri. Maqolda bunday kelgan: يِلاَنْ كَنْدُو اَكْرِيسِينْ تَقِى بُيْنِنْ اَكْرِى تِيرْ jïлан кӭндӳӛгрісін білмäс, тӭwäj бојнïн ӛгрі тӭр – “ilon o`zining egriligini bilmaydi-da, tuyaning bo`ynini egri” deydi. Bu maqol birovning aybini so`zlovchi g`iybatchilarga nisbatan qo`llanadi.

اَكْرِى əgri ئەگرى. ماقالدە مۇنداق كەلگەن: يىلان ئۆزىنىڭ ئەگرىلىگىنى بىلمەس، توگە بويىنىنى ئەگرى دەر. بۇ ماقال ئۆزىدە ئەيىپ تۇرۇغلۇق باشقىلاردىن كۇلىدىغان غەيدۇەتچىلارگە تەمسىل قىلىپ ئەيتىلىدۇ.

بَقِغْ бақïғ – boqish, ko`rish, qarash. اَنِكْ بَقِغْ كُرْ анïң бақïғï кӧр – uning boqishini, qarashini ko`r. Mening maqsadim bu kitobda bu xil masdarlarni bermaslik, faqat ko`p qo`lnuvchi(ba`zi namuna)larni berishdir.

بَقِشْ bakïɑq بىقىش، قاراش، كورۇش. اَنِكْ بَقِغْ كُرْ *aniŋ bakïɑqï kөr* – ئۇنىڭ بىقىشىنى كور. مىنىڭ تىلىگىم، بۇ كىتاپتا بۇ خىلدىكى مەستەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەمەس، پەقەت كوپ قوللىنىلىدىغانلىرىنىلا بىرىشتۇر.

بُشُغْ пушуғ: بُشُغْ بُشْدِى пушуғ пушдï – xafa bo`ldi, ko`ngli siqildi, ichi pishdi.

بُشُغْ puxuɑq ئىچ پۇشۇغى. بُشُغْ بُشْدِى *puxuɑq puxdï* – ئىچى پۇشتى، يەنى كوڭلى بىارام بولدى، خاپا بولدى.

اَالْ а:л – to`q sariq (ya`ni apelsin) rangdagi ipak kiyimlik; undan xon bayroqlari va amaldorlarning otlariga yopiladigan yopiq qilinadi. Shuning kabi to`q sariq rangga ham اَالْ а:л deyiladi.

اَالْ ɑ̄l خالار بايراق قىلىشقان. ئەمەلدارلار ئىگەر قاپلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ھال رەڭ يىپەك رەخت. ئاچ قىزىل رەڭمۇ "اَالْ ɑ̄l – ھال" دىيىلىدۇ.

اَلْبْ алп – botir, qahramon; اَلْبْ يَغيدا اَلْجَقْ جُغيدا алп jaғïда, алчақ jaғïда – “botir dushman bilan to`qnashganda, olishganda, yuvosh – tirishishda sinaladi” maqolidagi kabi.

اَلْبْ alp باتۇر، قەھرىمان. اَلْبْ يَغيدا اَلْجَقْ جُغيدا alp yaɑɋïda alqaķ qoɑɋïda- باتۇر يېغىدا بىسنەر، ئالچاق جاڭجالدا.

اِقْرِق ïwpïк – ko`zacha. May ichiladigan jo`mrakli idish. Bu so`z talaffuzda ham, ma`noda ham arabchaga mos keladi, faqat “ب” harfi turkcha “ڤ” harfiga almashadi.

اِقْرِق ïvrïķ ئىۋرىق. بۇ سوز تەلەپپۇزدىمۇ، مەنىدىمۇ ئەرەبچە سوزگە ئوخشاپ كېتىدۇ. پەقەت "ب-b" ھەرپى تۈركچە "ڤ-v"غا ئالماشقان.

اُزُكْ ўжўк – bo`g`in, hijo; بِتِكْ اُزُكْلادى бітік ўжўкläді – harflarni va kitobni hijjaladi. Hijo harflarini har biriga ham اُزُكْ ўжўк deydilar. بُو نا اُزُكْ اُلْ бу нэ ўжўк ол? – bu qanday harf ? Bu so`z albatta “ژ” bilan yoziladi.

اُزُكْ üẓük بوغۇم، ھىجا. بِتِكْ اُزُكْلادى *bitik üẓüklədi*–كىتاپنى ھەجىلىدى. ھىجا ھەرپلىرىنىڭ ھەر بىرىمۇ "اُزُكْ *üẓük*" دېيىلىدۇ. "ژ" ھەرپى ئىككى مەخرەج ئوتتۇرىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بُو نا اُزُكْ اُلْ *bu nə üẓük ol* بۇ قانداق ھەرپ؟

اَتِلْ Ётil – qipchoq ellarida bir daryoning nomi. U Bulg`or dengiziga quyadi. Uning rus yerlariga quyadigan irmog`i ham bor.

اَتِلْ ətil ئېدىل (ۋولگا). قىپچاق ئېدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بۇ دەريا بۇلغار (كاسپى) دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ؛ بىر تارمىغى رۇس ئېلىدىن ئېقىپ كېلىدۇ.

اُيَزْ ўjäз – kichik chivin (o`g`zcha).

اُيَزْ өyəz بىر خىل پاشا. ئوغۇزچە.

اَىْ aj – to`q sariq rangdagi bir ipak kiyimlik.

اَىْ ay توق سېرىق رەڭلىك بىر خىل يىپەك رەخت.

اَسْرُكْ ӛсрўк – mast, sarxush.

اَسْرُكْ əsrük مەس.

اُشْ уш – shunday, xuddi. اُشْ مُنْدَغْ قِلْ уш мундағ кïl – xuddi shunday qil.

اُشْ ux خۇددى. اُشْ مُنْدَغْ قِلْ *ux mundaɋ ķil*- خۇددى مۇشۇنداق قىل.

اُذْلَكْ öзläк – zamon, vaqt.

اُذْلَكْ өżlək زامان.

اُرُنْكْ öpўң – har bir oq narsa. O`g`uzlar اَقْ ақ deydilar.

اُرُنْکْ ürüŋ ئۇرۇن ~ يۇرۇن. ھەرقانداق ئاق نەرسە. ئوغۇزلار "اَقْ*aķ*" دەيدۇ.

اُلِيکا ÿliкä – yelim olinadigan o`simlik.

اُلِيکا ülikə يوگىمەچ ئوت.

اَبَنْکْ абаҥ – agar. اَبَنْکْ سَنْ بَرْساسَنْ   абаҥ сӭн барсасаҥ – agar sen borsang.

اَبَنْکْ abaŋ ئەگەر. اَبَنْکْ سَنْ بَرْساسَنْ *abaŋ sən barsa sən* –ئەگەر سەن بارساڭ.

Xulosa

Turkiy xalqlarning tarixini, madaniyatini va xususan tilini o`rganishda muhim manbalardan biri bo`lgan, mashxur turkshunos va tilshunos olim Mahmud Koshg`ariyning XI asr nodir durdonalaridan hisoblanuvchi “Devonu lug`otit turk” asari o`z davridayoq shuxrat topgan bo`lib, ushbu asar hozirgi kunda ham nafaqat qadr-u qimmatini yo`qotgan emas, balki asosiy manbalardandir. Shu sabab, bu asar dunyo olimlari tarafidan katta qiziqish bilan o`rganilib kelinmoqda. Ushbu asar arab tilida yozilgan bo`lib, 3 tomdan iboratdir. So`nggi yillarda asarni turli tillarga tarjima qilish keng ommalashdi. Bu borada asar zamonaviy o`zbek va uyg`ur tillariga ham tarjima qilinib, nashr ettirildi. Shunday tarjimalarni qiyosiy o`rganish ham ahamiyatlidir. Chunonchi, biz ham devonning o`zbek va uyg`ur tillaridagi tarjimalarini bitiruv malakaviy ishi rukni ostida qiyosiy tadqiq etishga harakat qildik. Bitiruv malakaviy ishimizning mavzusi “Devonu lug`atit turk” asarining uyg`ur tilidagi nashri va uning o`ziga xosliklari deb nomlangan bo`lib, uning o`ziga hos xususiyatlarini o`zbek tilidagi nashri bilan qiyosiy tadqiq etgan holda yoritib berishga intildik. Tadqiqot jarayonida biz devonda arab xatida berilgan turkiy so`zlarning transkripsiyalarini hamda ma`nolarini farq va o`xshashliklarini o`rganishni maqsad qilgan edik. Ishimiz yakunida quyidagi xulosalarni chiqardik.

1. Devonning o`zbek tilidagi nashrida turkiy so`zlarning transkripsiyasini berishda asosan kirill alifbosidan va bir nechta lotin harflari hamda o`ziga hos belgilardan foydalanigan;

2. Uyg`ur tilidagi nashrda esa turkiy so`zlarning transkripsiyasini berishda asosan lotin alifbosiga asoslangan yangi uyg`ur alifbosidan va o`ziga hos belgilardan foydalanilgan;

3. Devonda berilgan turkiy so`zlarning bir qismi hozirgi zamon o`zbek tilida arxaizmga aylangan bo`lsa ham, lekin ko`pgina qismi to`g`ridan-to`g`ri, shakli yo ma`nosi o`zgargan holda yoki ma`nosi toraygan yo kengaygan holda hozirgi iste`mol tilimizda qo`llanilib kelinmoqda. Bunday so`zlarning ko`p qismini shevalarda uchratishimiz mumkin bo`ladi;

4. Zamonaviy uyg`ur tilida ham devondagi so`zlarning ko`pgina qismini uchratishimiz mumkin. Bunday so`zlar zamonaviy uyg`ur tilida asosan talaffuzda biroz farq qilgan holda qo`llanilmoqda.

5. Hozirda kunda o`zbek tilida arxaizmga aylangan so`zlar uyg`ur tilida qo`llanilishi yoki aksincha, uyg`ur tilida arxaizmga aylangan so`zlar o`zbek tilida qo`llanilishini kuzatishimiz mumkin. Yana shu kabi o`zbek tiliga o`zgarishsiz yoki ma`lum bir o`zgarishlar bilan kirgan so`zlar uyg`ur tilida ham aynan shunday yoki biroz farqli bo`lishini ko`rishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda, o`zbek xalqiga eng yaqin qardosh xalq hisoblangan uyg`ur xalqining zamonaviy tili bilan zamonaviy o`zbek tili o`rtasida devon yaratilgan davrdan to hozirgi kunga qadar siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, ma`naviy hayotda ko`plab o`zgarishlar yuz bergani oqibatida sezilarli farqlar yuzaga keldi. Bunday farqlarni, asosan, tovushlarning o`rin almashib kelishida, talaffuzdagi xilma-xillikda, so`z ma`nosida, qisman gap tuzilishida va so`nggi yillarda leksikalogiy qatlamida ko`rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

O`zbek tilidagi

1. “Devonu lug`atit turk” o`zbek tilidagi nashri. “O`zbekiston Fanlar akademiyasi” nashriyoti. Toshkent, 1960.

2. A.Aliyev, Q.Sodiqov “O`zbek adabiy tili tarixidan”, “O`zbekiston” nashriyoti, 1994.

3. Karimov I.A. “O’zbekiston XXI asr bo’sag’asida: havfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari”. Toshkent, 1997.

4. Botir Valixo`jayev “O`zbek adabiyotshunosligi tarixi (X-XIX asrlar)”, “O`zbekiston” nashriyoti, 1993.

5. Ushinskiy K.D. “Ta’lim va tarbiya masalalari”, Toshkent, 1959.

6. G`.Abdurahmonov “O`zbek xalqi va tilining shakllanishi haqida”, Toshkent, 1999.

Uyg`ur tilidagi

7. مەھمۇت قاشقىرى، تۈركى تىللار دىۋانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1981.

8. ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە دائىمىي سۆزلەر لۇغىتى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009.

9. خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2007.

10. "ئارزۇ" قوش ئايلىق ئەدەبىي - بەدىئىي نەشرىيات-سىياسىي خەلق ژۇرنالى، 1992- يىل، 5- سان.

Internet saytlari

1. http://www.ziyonet.uz/ru/library/libid/10000/offset/720
2. http://uy.ts.cn/wenxue/content/2010-12/02/content_115423.htm